

תמורות בהקמת מוסדות חינוך אסלאמיים בירושלים בסוף ימי הביניים (583-922 ה' / 1187-1516 לספה"נ)

חאתם מחאמיד

מאמר זה בוחן את השינויים וההתפתחויות שהתרחשו במערכת החינוך בירושלים במהלך התקופות האיובית והממלוכית. כפי שעולה מהמחקר, בתקופה האיובית פעלו בירושלים מספר מצומצם של מוסדות חינוך, אשר הוקמו ברובם על ידי הסלטאנים האיובים בשנים שלאחר שחרור העיר (583/1187). בסוף התקופה הממלוכית לעומת זאת, הסתכם מספר מוסדות החינוך בעיר (מסוגים שונים – מִדְרָסָה, חֶ'אנְקָאָה, קְרָאָא ו־זָאוּנִה) ביותר משבעים. המאמר מנסה להתחקות אחר הסיבות והגורמים אשר הביאו לפריחה הגדולה בהקמת מוסדות חינוך בירושלים בתקופה הממלוכית, תוך הדגשת הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות, החברתיות והדתיות בתקופה הנדונה.

קדושתה וחשיבותה הדתית של ירושלים הביאו את השליטים השונים, כמו גם נסיכים ואנשי שררה אחרים, להשקיע מאמצים וכספים רבים בבניית מוסדות חינוך מפוארים בעיר. בנייה זו נועדה להטביע את חותמם ולהאדיר את שמם ואת יוקרתם, ולכן הרבו השליטים בהקמת מוסדות בעלי אופי דתי-פילנטרופי. בשנים של יציבות כלכלית וביטחונות ניכרה מאוד הפריחה בבניית המוסדות הללו, אולם גם בתקופה הממלוכית האחרונה (ובמיוחד במשך המאה התשיעית/החמש-עשרה), בה התערערו היציבות והבטחון באזור, המשיכה מערכת החינוך בירושלים להנות משגשוג יחסי; אמנם, גם בירושלים ניכרו חולשה וירידה בהקמת ובהפעלת מוסדות חינוך בתקופה זו, אולם בהשוואה לערים אחרות בסוריה – שלא זכו למעמד של קדושה דתית – חולשה זו הייתה מצומצמת.

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט שלי: "החינוך האסלאמי בסוריה (בלאד אל-שאם) בתקופות האיובית והממלוכית, 569-922 ה' / 1173-1516", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1999. ברצוני להודות למנחה שלי, פרופ' מיכאל ויגטר, על הייעוץ וההכוונה בשלבי הכנת העבודה.

אמנם זכתה ירושלים המוסלמית כי ייערכו לגביה מחקרים שונים, כדוגמת מחקריהם של לוטפי (Lutfi 1985) דרורי (Drory 1981) ובורגוין (Burgoyne 1987) אך רובם התמקדו בנושאים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ודתיים או בארכיטקטורה של העיר בתקופה הממלוכית. המחקרים הספציפיים על החינוך האסלאמי ותולדותיו בעיר ירושלים הם מועטים, אך תרומתם לידע שלנו על נושא זה אינה מבוטלת. דוגמה לכך הם מחקריו של יהושע פרנקל על כינון הקדשים עבור שני מוסדותיו של הסלטאן סֵלֶאח אל-דין אל-איובי בירושלים, המדרסה והת'אנקא (פרנקל 1992א; 1992ב). גם מאמרו של פרנקל על מוסדות חינוך מוסלמיים בעיר בתקופה הממלוכית תרם רבות להארת החינוך במוסדות הממלוכיים בעיר (פרנקל 1994).

מחקריהם של אל-עסלי (1981; 1983-1989) ושל עבד אל-ג'ליל עבד אל-מַהדי (1980; 1981; 1989) על תולדות החינוך האסלאמי ומוסדותיו בירושלים חשובים גם הם, אך יחד עם זאת הם מקיפים וכלליים ומתמקדים בסקירת מוסדות החינוך יותר מאשר בניתוח הנעשה בהם. הם סקרו את העניינים הקשורים במוסדות אלה כפי שתוארו במקורות הראשוניים ששאבו מהם, כגון חיבורו של ההיסטוריון הירושלמי מהמאה ה-15, מֶג'יר אל-דין אל-חנבלי אל-עלימי, אל-אנס אל-ג'ליל בתְאָרִיח' אל-קֶדס ואל-ח'ליל (אל-עלימי 1973).

חיבור זה יתמקד בתולדות החינוך בירושלים בסוף ימי הביניים ובעיקר בתקופות האיובית והממלוכית (1187-1516). אציג כאן את קצב בניית מוסדות החינוך המוסלמיים לאור ההתפתחויות והשינויים בנסיבות הפוליטיות, החברתיות, הכלכליות והדתיות, הן בעיר עצמה והן באזורים הסמוכים לארץ, ובעיקר בסוריה ובמצרים. המחקר ידון גם בנהלים ובסדרים שהונהגו במוסדות חינוך אלה בעיר – על סמך כתבי הַנְקָה של התקופה הנדונה, מהם כתבי הַנְקָה של הסלטאן סֵלֶאח אל-דין עבור מוסדותיו בעיר, וכתב הַנְקָה של המושל הממלוכי של דמשק, סִיף אל-דין תַנְכִיז, עבור המדרסה שלו – אל-תַנְכִיזִיה.

בעמודים הבאים אנסה גם להציג השוואה של תהליכי הקמת מוסדות החינוך בירושלים בין התקופה האיובית לבין התקופה הממלוכית. במידת האפשר אציג גם השוואה של הקווים הדומים והשונים בין מוסדות אלה בירושלים לבין מוסדות דומים בערים אחרות של האימפריות האיובית והממלוכית, כגון דמשק, חלב וקאהיר. אטען, שמיקומה הגיאוגרפי וגם מעמדה הקדוש של ירושלים סייעו בשמירה ובאחזקה של ההקדשים של מוסדות החינוך בעיר עד סוף התקופה הממלוכית, לעומת ירידה דרסטית במאה ה-15 בתחומי החינוך והפעלתו בערים אחרות של האימפריה הממלוכית, ובעיקר בעיר סוריה רבתי (בלאד אל-שאם).

במאמר זה אציג נתונים סטטיסטיים וטבלאות תוך שימוש בשיטה הכמותית, שיטה המבדילה מחקר זה משאר המחקרים שנערכו בנושא עד כה. נתונים וטבלאות שאציג בתוך הקונטקסט ההיסטורי אינם מתבססים על מיפקד רשמי, אלא מייצגים מגמה המעידה על תופעות ושינויים הקשורים בענייני חינוך, ומהווים מכשיר עזר להבנת השפעת ההתפתחויות ההיסטוריות על החינוך ועל מוסדותיו בעיר ירושלים בתקופה הנידונה.¹

החינוך האסלאמי ומוסדותיו בירושלים בצל המאבק המוסלמי-צלבני

המאה ה־6/ה־12 הייתה רצופה בעימותים ובמלחמות בין הצלבנים למוסלמים בזירות שונות במזרח התיכון. עימותים אלו היוו רקע פוליטי, כלכלי ודתי להתפתחויות בתחום הקמת מוסדות חינוך מוסלמיים, והשפעתם ניכרה לפיכך בכל רחבי המזרח התיכון. בסוף המאה ה־6/ה־12 שלטה בסוריה השושלת ה־נְכִיית. ה־סֻלַטָאן נור אל־דִין מחמוד אֶבֶן זֶנְכִי (שלט 541-569/1146-1171), פעל נמרצות להתפתחות מוסדות חינוך כדוגמת אֶל־נְזָאמִיָה של בגדאד.² מדרסות אלה נפוצו בערי סוריה הצפונית, כמו דמשק, חלב, חמאם, חֶמֶס, בעלבכ, מִנְבֶּג' ועוד (אבו שאמה 1991: 1: 350, 351, 353, 355, 369-370; אבן ח'לְכָאן 1968-1972: 3: 53; אבן שְדָאד 1991: 98; אל־נְעִימִי 1981: 1: 401).

ה־נְכִיים דאגו לבניית מוסדות חינוך על פי המודל של אל־נְזָאמִיָה במטרה לחזק את החינוך הדתי האורתודוקסי, כנגד המשקעים השיעיים שהשאירו הפאטמים בסוריה, וגם כדי לחזק את הרגש הדתי נגד הצלבנים. יש לציין, שבתקופה זו היו ירושלים ואזורי החוף כפופים עדיין לשלטון הצלבני.

הכיבוש הצלבני של ירושלים גרם לירידה חדה בפעילות החינוכית הדתית האסלאמית בעיר, הן מבחינת מספר המוסדות והן מבחינת היקף השכבה האוריינית המשכילה. מסגדי אל־אֶקְסָא וכיפת הסלע (אל־סֻכְרִיָה) בעיר ומוסדות החינוך הנלווים אליהם ניזוקו קשות כתוצאה מכך שהצלבנים הסבו אותם לשירותם.

1. נוסף על הספרות המקורית שימשו מסמכי אל־חֶרַם אל־שְרִיף בירושלים מקור חשוב למחקרים בנושאים שונים, ובכללם החינוך. ברצוני להודות כאן לאחראים בארכיון של אל־חֶרַם אל־שְרִיף, אשר התירו לי להשתמש במסמכים אלה. ראו בהקשר למסמכי אל־חֶרַם אל־שְרִיף: Little 1980; 1984.
2. ידועה המדרסה על שם תוֹזִיר הסלְגִ'וִקִי, נְזָאם אל־מֶלֶךְ (מת 485/1092). הוא בנה מדרסות אחדות בארצות המזרח שנודעו בשם אל־נְזָאמִיָה, והפכו דוגמה לחיקוי בעת הקמת מדרסות בעולם המוסלמי לאחר מכן.

מדיניות זו גרמה להגירה גדולה של עולמא ומשפחותיהם מהעיר ומסביבותיה ליעדים בטוחים יותר. הגירת עולמא ירושלמיים מהעיר בתקופה הצלבנית גרמה לירידה בפעילות החינוכית-דתית בעיר, אך בה בעת תרמה לפעילות כזאת באזורי היעד שאליהם היגרו העולמא, בעיקר דמשק, אשר העניקה לעולמא ולתלמידיהם תחושת ביטחון בצל הזנפים (שושן 1992: 86-97).

עולמא ירושלמיים רבים בלטו בסוריה ונטלו חלק נכבד בתחומי החינוך והדת. הם ייסדו מוסדות חינוך ודת למיניהם, שימשו כמורים בהם, ואף מילאו תפקידים חינוכיים ודתיים שונים, כמו משרת השופט (אל-ק'אא'). כך, למשל, בניו של אבו שאמה היגרו מירושלים לדמשק עם הכיבוש הצלבני ואחרי שנהרג אביהם בשנת 1099/492. אחד מצאצאיו, שהאב אל-דין עבד אל-רחמן בן אסמאעיל, הידוע בכינוי אבו שאמה אל-מקדסי (מת 1267/665), התפרסם כהיסטוריון וכמורה במוסדות חינוך בדמשק.³ גם בניו של אבו אל-פרג' אל-שיראזי, שהיו פרסים במקור, היגרו מירושלים לדמשק עקב הכיבוש הצלבני. בני אל-שיראזי תרמו רבות לחיווך האסכולה החנבלית (מִדְּהַב אל-חנאבל'ה), הן באזורי ירושלים והן בדמשק. הם בנו מוסדות חינוך בדמשק, נוסף על תרומתם בתחומי ההוראה וההטפה הדתית.⁴

הנדידה העיקרית של עולמא ירושלמיים כתוצאה מהלחץ הצלבני על האוכלוסייה המוסלמית המקומית הייתה במחצית השנייה של המאה ה-6/ה-12. בשנת 1156/551 התרחשה הגירה המונית של בני קדאמה החנבלים עם משפחותיהם מהכפר ג'מאעיל (ג'מאעין) הסמוך לשכם (נאבלס). הגירה דומה של משכילים הייתה גם מהכפרים הסמוכים באזור, כמו הכפרים מִדְּרַא, אל-סילה, יאסוף, אל-דיר ועוד.⁵ העולמא הירושלמיים מבני קדאמה תרמו לבניית אל-סאלחיה בהר קאסיון, שהפכה להיות רובע של העיר דמשק לאחר מכן, ותרמו גם להקמת מוסדות חינוך ודת כמו המסגד של החנבלים (ג'אמע אל-

3. ראו על הביוגרפיה של אבו שאמה ועל הגירת בני משפחתו הראשונים מירושלים לדמשק: אבו שאמה 1991: 1: 70-73.

4. ראו על הביוגרפיה של אבו אל-פרג' אל-שיראזי (מת 1093/486) ובני משפחתו: אל-נַעֲמִי 1988: 2: 64-73, 79-86; 111-113; אבן כתיר ללא תאריך: 12: 248; 13: 34-35, 91, 116, 132, 154; אבן ראפע 1982: 2: 135-136; אל-נַגְ'די 1989: 499; אבן חִדְר 1993: 4: 480; אבן טולון 1979: 2: 113, 143, 286, 340.

5. בקשר לנדידת בני קדאמה מאזורי ירושלים ושכם ראו: אבן כתיר ללא תאריך: 13: 37-38; אבן טולון 1981: 1: 7, 68-83; אבן טולון 1979: 2: 388, 459, 475; אל-נַעֲמִי 1988: 2: 100-101; דְּהֵמָאן 1982: 35-44.

תנאבלה) והמדרסות המפורסמות, כמו אל-עמריה ואל-דִינְאִיָּה, נוסף על מוסדות אחרים בדמשק.⁶ מאחר שבני קדאמה השתייכו לאסכולה החנבלית, נחלשו חסידיה באזורי ירושלים עם הגירתם של גדולי העולמא החנבלים לדמשק. ההיסטוריון הירושלמי מְגִיר אל-דין אל-חנבלי אל-עֲלִימי הציג חולשה זו בסוף המאה ה-15 בחיבורו אל-אֲנַס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קִדְס ואל-ח'ליל. על פי גרסתו של אל-עֲלִימי, בשנת 1437/841, בסוף שלטונו של הסלטאן הממלוכי אל-אֲשֶׁרף בְּרֶסְבַּאי, מונה שופט (קאדי) חנבלי, אחרי תקופה של 19 שנים שבהן לא כיהן שופט חנבלי בעיר. הוא גם גורס, שבסוף המאה ה-15 נשארה משרת השופט החנבלי פנויה מכיוון שלא נמצא איש הראוי לתפקיד זה, בשל המחסור בחנבלים בירושלים (אל-עֲלִימי 1973: 2; 32, 263).

אחרי שחרור ירושלים מידי הצלבנים בידי כוחותיו פעל הסלטאן סֵלַאח אל-דין להחזרת צביונה האסלאמי של העיר ולטיהורה תוך הסרת הסמלים הנוצריים שהשאירו הצלבנים במסגדי אל-אֲקָסָא ואל-סֶחְרָה (כיפת הסלע). הסלטאן השיב את הפעילות הדתית-חינוכית במסגדים אלה על כנה כבר בעצם עריכת תפילת יום שישי הראשון אחרי השחרור. הוא מינה את השופט מְחִי אל-דין מוחמד אבן אל-זֹכִי אל-קֶרְשִׁי לתפקיד דרשן במסגד אל-אֲקָסָא, והפקיד את השיח' זִיין אל-דין אבו אל-חֶסֶן עלי בן נְג'א החנבלי על ההטפה הדתית (אֶל-נֶעֶזֶף) (אל-עֲלִימי 1973: 1; 332, 339; 2: 256).⁷

בה בעת דאג סֵלַאח אל-דין להקמת מוסדות חינוך ודת לשירותם של המוסלמים. בלטו בהם אל-מדרסה אל-סֵלַאחִיָּה לשירותם של חסידי האסכולה השאפעית, ואל-ח'אנקאה אל-סֵלַאחִיָּה לשירותם של הסופים. נוסף לזה הקדיש סֵלַאח אל-דין בית חולים, שנודע גם בשמו אל-מֶאֲרֶסְתָאן אל-סֵלַאחִי (אבן כְּתִיר ללא תאריך: 13: 77, 156; אבן אל-אֲתִיר 1983: 9: 378). חשוב גם לציין ששלושה מוסדות אלה הוקדשו תוך הסבת מבנים נוצריים בעיר למענם. כנסיית אנה הקדושה (סֶנְדָה) שימשה את המדרסה אל-סֵלַאחִיָּה, והמעון של הסופים (אל-ח'אנקאה) ובית החולים (מֶאֲרֶסְתָאן) נקבעו במקום מוסדות נוצריים הסמוכים

6. ראו בקשר למוסדות אלה: אל-נֶעֶזֶף 1988: 2: 91-99, 100, 435-438; אבן טולון 1981: 1: 130-140, 248-273; אבן כְּתִיר ללא תאריך: 13: 55-56; דְּהֶמָאן 1982: 44-55, 57-59; קֶרְד עלי 1928: 6: 63, 99-100.

7. ראו גם שם: 332-339 בקשר לדרשה (חֶסְבָה) של השופט אבן אל-זֹכִי במסגד אל-אֲקָסָא ביום שישי הראשון אחרי השחרור של העיר בידי הסלטאן סֵלַאח אל-דין. ראו גם על חלקו של מסגד אל-אֲקָסָא כמוסד חינוכי: אל-עֲסִילי 1981: 25-45; עבד אל-מְהִירי 1989: 567-612; עבד אל-מְהִירי 1980.

לכנסיית הקבר בירושלים (אל-עלימי 1973: 1: 340-341; 2: 41, 47; אל-עסלי 1981: 61-62, 294-331; עבד אל-מהדי 1981: 181, 343, 403).

לשם חיווק צביונם האסלאמי של מוסדות אלה יצר סלאח אל-דין וקף רחב הכנסות שישמש מקור מימון עבורם. יהושע פרנקל (1992א; 1992ב) מחזק טענה זו במחקריו על מוסדות החינוך בירושלים. הוא גורס, שהסלטאן סלאח אל-דין כונן את ההקדשים הראשונים בעיר כאמצעי לרכישת תמיכתם של אנשי דת עירוניים וכפריים. גם חלק מהחוקרים אשר חקרו את ההקדשים (אוקאף) ואת השפעתם החזקה על הקהילה המוסלמית, מבחינה חברתית, חינוכית וכלכלית, ראו בהקדשים מכשיר פוליטי לחיווק מעמדם של השליטים.⁸ המאפיין הבולט של רוב ההקדשים בתקופה האיובית היה קביעת ההקדש מתוך הרכוש השייך לאוצר המדינה (בית אל-מאל) כמעשי צדקה (וקף ח'ירי). אבל מאפיין זה השתנה בתקופה הממלוכית: אז רווח הוקף הפרטי המוקדש מכספים ומרכוש פרטיים (וקף ד'רי / אהלי), שנועד לשירותם של המוסלמים, אך נשאר בחזקת בעל הוקף וצאצאיו. ההקדשים שהוקצו למוסדותיו של סלאח אל-דין היו בעיקר בירושלים ובאזורים הסמוכים. כן הוקדשו שליש מהאחוזות השייכות למדינה (אקטאע) בעיר שכם (נאבלס) (אבן אל-פראת 1967: 4 (חלק 2): 92-93).

אחרי מותו של הסלטאן סלאח אל-דין בשנת 1193/590 המשיכו השליטים האיובים בדרכו, והקצו וקף עבור מוסדות חינוך בירושלים, כפי שנהגו באזורים האחרים של סוריה ומצרים. אבל ניתן לשער, שחלקם של האיובים בהקדשת מוסדות חינוך בירושלים היה מועט בהשוואה לחלקם של הממלוכים בהקדשת מוסדות והקדשים שונים בעיר לאחר מכן. טענה זו ניתן לחזק מתוך הדיון במאבקים הפוליטיים שהתרחשו בין יורשי סלאח אל-דין באזורי סוריה השונים, שהתחוללו כאשר איום הצלבנים עדיין ריחף על האזור בתקופה זו (מחאמיד 1999א: 180-191).

הנסיבות הפוליטיות באזורי סוריה בכלל ובאזור ירושלים בפרט בתקופה האיובית הטביעו את חותמן גם על הפעילות החינוכית-דתית בירושלים. חששו

8. חוקרים אחדים דנו בסוגיה זו של השימוש בוקף כמכשיר פוליטי. ראו: Peri 1988: 47; Lapidus 1967: 73-113.

9. ראו בקשר לוקף של הסלטאן סלאח אל-דין עבור מוסדותיו בירושלים: אבן אל-את'יר 1983: 186, 222; אבן ואסל 1957: 2: 230, 407, 408; אבן כת'יר ללא תאריך: 12: 351-352; 377; אבו אל-פנדא' ללא תאריך: 83; אבן אל-פראת 1967: 4 (חלק 2): 88-89; אבן ת'רדיב'רדי 1963: 6: 54, 55, 59, 99; אל-נעמי 1981: 1: 332-333; אבן עשלי ותמימי 1982: 31, 32, 35, 45; אל-עסלי 1983-1989: 91-95. בהקשר זה ראו גם מחקרו של פרנקל 1992א; 1992ב.

של הסלטאן אל-מַעַז עיסא בן סֵלֶאח אל-דין מפני היאחזות מחודשת של הצלבנים בירושלים דהף אותו להרוס את חומות העיר בשנת 1219/616. אך בכך רק המשיך החשש מפני שליטה מחודשת של הצלבנים לאיים על העיר, ולבסוף אכן שבו אלה והשתלטו על רוב שטחה החל משנת 1228/626. שלטונם החדש של הצלבנים בירושלים נמשך עד שנת 1244/642, בעת שהצליח הסלטאן האיובי אל-מַלֵּך אל-סֵאֶלֶח נָג'ס אל-דין אֵיֻוב לשחרר את העיר מחדש. הסלטאן נָג'ס אל-דין איוב ביקר בירושלים אחרי השחרור, בשנת 1247/645, והורה לבנות את החומות ולבצר את העיר מחדש (אבן כת'יר ללא תאריך: 13: 155; אל-נַעְיִמי 1981: 1: 20).

בעוד השלטון המוסלמי מושב על כנו בעיר, אימו על האזור כולו בתקופה זו פשיטות המונגולים מן המזרח. המאבק בין המונגולים לבין הממלוכים על אזורי סוריה וניצחונם של הממלוכים בקרב צֵין ג'אלות בשנת 1260/658, הביאו להתמוטטות השלטון האיובי בסוריה ולצירופה של סוריה לשלטון הממלוכי במצרים. התפתחויות אלו גרמו חוסר יציבות וחוסר ביטחון בירושלים, והדברים השתקפו גם במערכת החינוך, הן במספר הנמוך של מוסדות החינוך שנוסדו בעיר והן ביציאת עולמא ומשכילים ממנה (עיינו בטבלאות 1 ו-2 בהמשך). רק 11 מוסדות חינוך נוסדו בעיר בתקופה האיובית, ורובם הוקמו בעיקר מאז שחרורה של ירושלים בידי סֵלֶאח אל-דין בשנת 1187/583 ועד להתפשטות החששות מפני אחיזה מחודשת של הצלבנים בעיר בשנת 1219/616. בין העולמא שיצאו מירושלים עקב חשש מפני הצלבנים היה המורה של המדרסה אל-סֵלֶאחיה, השיח' תָקִי אל-דין אבן אל-סֵלֶאח (מת 1245/643). הוא היגר לדמשק למרות שתפקידו היה הרם ביותר בתחום החינוך בעיר (אל-נַעְיִמי 1981: 1: 82-89).¹⁰ גם השיח' שרף אל-דין מוחמד אבן עֶרְוֶה אל-מוֹסְלִי נדד מירושלים לדמשק מאותן סיבות. אבן עֶרְוֶה הספיק להקים מוסד ללימודי התורה בחצר של מסגד אומיה בדמשק בשנה שבה מת (מת 1223/620). המוסד נודע לאחר מכן בשם "בֵּיֵאֵר אל-תְּחִידָה" אל-עֶרְוֶה" (אל-נַעְיִמי 1981: 1: 557-558).

השליטה הצלבנית המחודשת בירושלים החל משנת 1228/626 גרמה לא רק להגירה של עולמא ומשכילים אלא גם להפסקת ההורמה של חלק מהכנסות תוקף המוקדש למוסדות החינוך בעיר. הכנסות וְקָפִים מירושלים וכן חלק מהתפקידים שהיו קשורים לוֹקָפִים אלו הועברו לעיר דמשק. האמיר עז אל-דין אֵיֻוב אל-מַעַז (מת 1247/645), שהיה מזכיר (אֶסְתָּדָר) הסלטאן אל-מַעַז

10. בקשר לעולמא הירושלמיים בתקופה הנדונה ראו: שושן 1992; מחאמיד 1999ב.

עיסא האיובי, שליט דמשק (אל-שאם), העביר את הכנסות הַקֶּף שלו, שקודם לכן הוקדשו לַמְּדֵרסָה שלו בירושלים, לדמשק. שם הן יועדו לעריכת שעורים במסגד אומיה החל משנת 1228/626, וּמְדֵרסָה זו נודעה בשם "אַל-עִזְיָה אל-חֲנַפְיָה". הסבת הַקֶּף לַמְּדֵרסָה בתוך מסגד אומיה נמשכה במתכונת זו עד סילוקם הסופי של הצלבנים מירושלים. נוסף על כך היו בדמשק שני מוסדות נוספים של האַמִיר עִז אל-דִין אַיִיב – "אַל-עִזְיָה אל-פְּרָאנְיָה" ו"אַל-עִזְיָה אל-גִּ'אֲנִיָה" (אל-נַעֲמִי 1981: 1; 550-558; אבן כתִיר ללא תאריך: 13: 157).

פועלו של השליט האיובי אל-מֶלֶכ אל-נַאסֵר דאוד במינוי השיח' שֶמֶס אל-דִין יוֹסֵף סֶבֶט אבן אל-גִּ'וִי לתפקיד הטפה (נֶעֱזַ) בתוך מסגד אומיה מבליט את רמת ההתעניינות של השליטים האיובים בירושלים ואת ניצול קדושתה למטרותיהם הפוליטיות. אבן אל-גִּ'וִי הטיף למוסלמים בדבר חשיבותה של העיר ירושלים לאסלאם, וכן פעל לחיזוק הרגש הדתי בקריאה לשחרור העיר מידי הצלבנים (אבן סבאט 1993: 1: 296).

תרומת הממלוכים לחינוך בירושלים

מאז כינון השלטון הממלוכי במצרים וצירוף סוריה לשלטונם חלה יציבות יחסית באזור, ובעיקר אחרי גירוש הצלבנים סופית מאזורי סוריה בשנת 1291/690 על ידי הַסְּלַטָאן הממלוכי אל-אַשְׁרַף חִ'לִיל בֶּן קַלְאוּוּן. אחרי הניצחון בקרב עֵין ג'אלוּת מול המונגולים, בשנת 1260/658, התחזקו הביטחון והיציבות באזורי סוריה, כולל ירושלים. יציבות זו סייעה בהגברת קצב בניית מוסדות חינוך ודת והקצאת הקדשים רבים עבורם, דבר שחזק את הפעילות החינוכית והדתית בעיר. מהעיון בטבלה 1 ניתן להבחין בממדי ההבדלים והשינויים בקצב בניית מוסדות החינוך בתקופות השונות של השלטון האיובי והממלוכי.

טבלה 1: שינויים בהתפתחות מוסדות החינוך בירושלים במשך התקופות האיובית והממלוכית¹¹

התקופה	לפני שנת	583-658 /	659-803 /	804-992 /	לא ידוע	סה"כ
	1187/583	1260-1187	1400-1261	1516-1401		
מספר המוסדות	-	11	47	10	6	74

11. הטבלאות על מוסדות החינוך במחקר זה נערכו מתוך מיון המוסדות שנוכרו בחיבורו של

נתונים בטבלה זו מייצגים מגמה מסוימת של שינויים והתפתחויות בהקמת מוסדות חינוך בירושלים בתקופות השונות. ניתן להבחין מתוך הטבלה, שלפני שנת 1187/583, בעת שהייתה ירושלים תחת השלטון הצלבני, לא התאפשרה הקמת מוסדות חינוך בעיר, בניגוד למה ששרר בערי סוריה הצפונית, כמו דמשק וחלב, שהיו תחת השלטון הזנכי בתקופה המקבילה. במשך התקופה האיונית בעיר ירושלים, בשנים 1260-1187/658-583, נוסדו רק 11 מוסדות חינוך. המספר הזעום של המוסדות בתקופה זו, בהשוואה לתקופה הממלוכית שלאחריה, היה תוצאת המאבקים בין יורשיו של סלאח אל-דין וכן תוצאת האיום הצלבני לחזור ולהשתלט על העיר.

התקופה הממלוכית הראשונה שנמשכה עד הפשיטה המונגולית על אזורי סוריה, בשנת 1400/803, הייתה תקופת צמיחה והתפתחות בבניית מוסדות חינוך מכל הסוגים בירושלים, כפי שהיה בערים אחרות בסוריה. לעומת זאת, הייתה שוב ירידה מסיבית בבניית מוסדות חינוך בעיר בתקופה הממלוכית האחרונה, ובעיקר משך המאה ה-9/ה-15. תופעה זו בלטה גם בשאר האזורים של סוריה. הגורמים לכך היו הירידה ברמת היציבות והביטחון וכן הידרדרות הכלכלה במדינה הממלוכית באופן כללי עקב פשיטת המונגולים, שהביאו עמם ביוזה, חורבן והרס רב. הדבר גרר משברים כלכליים ופוליטיים קשים במדינה, בעיקר באזורי סוריה, ומטבע הדברים סבלו מכך גם מוסדות החינוך. תמורות דומות לאלו שהיו בירושלים בכל האמור במספר מוסדות החינוך ובצמיחתם בהיקפים גדולים יותר בתקופה הממלוכית לעומת האיונית, התחוללו גם בערים אחרות שהושפעו מהשלטון הצלבני בחוף הסורי ובארץ ישראל, כמו טריפולי, צפת, חברון ועזה. על ערים אלה השפיעו אותן נסיבות היסטוריות ששררו בירושלים (מחאמיד 1999א: 201-195).

התמורות במספר מוסדות החינוך בעיר ירושלים לפי טבלה 1 שונות מאלו שחלו בשאר ערי סוריה הצפונית בתקופה המקבילה. בערים דמשק וחלב, למשל, הוקמו רוב מוסדות החינוך בתקופות הזנכית והאיונית.

אשר למצב בקאהיר, ממחקרו של ג'ונתן ברק מציירת תמונה שונה. בסוף התקופה האיונית ובראשית הממלוכית (עד מחצית המאה ה-13) היו קיימות כ-32 מדרסות בקאהיר. מספר זה עלה ל-70 עד ראשית המאה ה-15 וליותר

מג'יר אל-דין אל-חנבלי אל-עלימי, אל-אנס אל-ג'ליל [...]. יש לציין שהיו מוסדות אחרים, ובעיקר מסוג זאנויות של סופים, אשר לא נכללו בתוך מיון זה מכיוון שלא התקיימו בהם פעילויות חינוך ולימוד.

מ-100 עד סוף התקופה הממלוכית (Berkey 1992: 45-46). המשך הקדשת מוסדות חינוך בקאהיר והתפתחותם במידה רבה יותר מאשר בערי סוריה הם תוצאה של היות קאהיר מרכז שלטוני של הממלוכים, מצד אחד, והינצלותה מפשיטות המונגולים באופן ישיר, מצד אחר. קאהיר נהנתה אפוא באותה תקופה מביטחון ויציבות רבים יותר באופן יחסי מאשר אזורי סוריה השונים.

בדומה לקהיר, גם בירושלים שררו בתקופה הממלוכית תנאים ייחודיים: א. העיר ירושלים לא ניוזקה במידה רבה, כשאר הערים הצפוניות של סוריה, כתוצאה משלוש הפשיטות המונגוליות על האזור, בשנים 1260/658, 1299-1300, 1400/803¹². באותן שנים איבדו הערים המרכזיות של סוריה, כמו דמשק, חלב, חמס וחמאט, רבים ממוסדותיהן ומהנוקף שלהן, בעיקר אחרי הפשיטה המונגולית האחרונה על סוריה בשנת 1400/803. לעומתן, כאמור, נהנתה ירושלים מיציבות פוליטית ומביטחון פנימי, דבר שדחף רבים מהשכבה המשכילה מאזורי סוריה ומאזורים חיצוניים לנדוד לעיר. שני מניעים עיקריים גרמו לכך: קדושתה של העיר והמשך הפעילות החינוכית במוסדותיה.

במאה ה-9/ה-15, עם התחזקות המאבקים החריפים בין קבוצות יריבות של הממלוכים וגם בין בעלי המשרות הבכירות במדינה עקב התחרות על תפקידים, גברו תופעות השחיתות והשוחד במדינה הממלוכית. הקשיים הכלכליים וחוסר היציבות והביטחון פגעו ברמת הפעילות החינוכית בסוריה בתקופה זו. מערכת החינוך בירושלים ניוזקה גם היא כשאר אזורי סוריה, אך במידה פחותה. המאבקים שפרצו מעת לעת בין המושל לבין המפקח על הנוקף של המקומות הקדושים בירושלים ובחברון (נאזד אל-חרמין אל-שריפין פי אל-קאס ואל-ח'ליל) השפיעו לרעה על ההסדרים והנהלים במערכת החינוך והנוקף בעיר. יש לציין כאן, שסמכות הפיקוח על הנוקף והמקומות הקדושים בירושלים הייתה, בדרך כלל, בידי המושל. כך התנהלו הדברים עד תקופת שלטונו של הסלטאן הממלוכי אל-נאסר פראג' (801-815/1398-1412), שציווה להפריד תפקיד זה מסמכותו של המושל. השינוי בנהלי הפיקוח על הנוקף רק הגביר את ניגודי האינטרסים והמאבקים בין המושל לבין המפקח על הנוקף בעיר, דבר שהשפיע באופן שלילי על מצב ההקדשים והמוסדות התלויים בהם (אל-עלימי 1973: 2; 95, 285).

למרות התופעות שהזיקו לפעילות החינוכית בירושלים ולמקורות המימון המשיכו שליטי הממלוכים, ובעיקר הסלטאנים, לדאוג לשמירה על אחזקת הנוקף ופעילותו בעיר במידה רבה. יתכן שהתעניינותם של הסלטאנים הממלוכים ודאגתם

12. בקשר לפשיטות של המונגולים על אזורי ארץ ישראל, ראו פרייס 1992: 43-63.

לתקינות הַקָּף בירושלים יותר מאשר בערים אחרות נבעו מקדושתה כעיר מוסלמית. גורם זה היה חשוב להמשך הפעילות החינוכית בעיר עד סוף התקופה הממלוכית, בניגוד לשאר הערים הצפוניות של סוריה כדמשק וחלב, אשר ניוקו במידה רבה. משך שלטונו של הסֶלְטָאן אל־אַשְׁרַף בֶּרְסַבַּי (825-841/1422-1437) פעל המושל של ירושלים, האמיר אַרְכֶּמַאס אל־ג'ִ'לְבַּאנִי, להפעלת הַקָּף ואחזקתו ולהסדרת ההוצאות למימון מערכת החינוך ומקבלי המשכורות. גם הסֶלְטָאן אל־וֹאֶהֶר ג'ֶמֶק (842-857/1438-1453), הנהיג כקודמו אותה מדיניות כלפי החינוך במקומות הקדושים (פרייס 1992: 96-97).

ראוי לציין, כי במאה ה־15 נוסדו בירושלים מוסדות חינוך חדשים ומפוארים, בעוד במקביל בלטה ירידה מסיבית ביסודם של מוסדות חדשים בערי סוריה האחרות, ואפילו מוסדות שניזונו בפשיטה המונגולית האחרונה לא זכו לשיפוץ. המדרסות החדשות המפורסמות שנוסדו בירושלים בתקופה זו היו אל־סֶבְיִיָּה (נוסדה 809/1406), אל־חֶסְנִיָּה (837/1433), אל־ג'ִ'וֶּהֶרִיָּה (844/1440), אל־מִזְהַרִּיָּה (885/1480), והחשובה בהן הייתה המדרסה אל־אַשְׁרַפִּיָּה (אל־סֶלְטָאנִיָּה) (885/1480), על שמו של הסֶלְטָאן אל־אַשְׁרַף קַאִיתְבַּאי.¹³

נוסף על השליטים הממלוכים פעלו שליטים ותורמים חיצוניים לחיזוקו של החינוך הדתי בירושלים, תוך הקצאת וְקָף למילוי משרות דת וחינוך והקמת מוסדות חינוך חדשים בעיר. תרומות אלה היו בעיקר בתקופה הממלוכית האחרונה (במאה ה־15). השליטים העוסמאנים והתורכים למיניהם תרמו בתחומים אלה בירושלים, למרות שלא הייתה להם שליטה פוליטית בעיר באותה תקופה. הסֶלְטָאן העוסמאני מֶרְאד בן מוחמד בן בִּיזִיד הקדיש וְקָף עבור משרת קורא הקוראן במסגד אל־אַקְסָא בשנת 833/1429. גם האמיר של בני קרמאן התורכי, אֶבְרָהִים בן מוחמד בן קרמאן, הקדיש וְקָף דומה בשנת 858/1454. יתרה מזו, האמיר נַאֶסֶר אל־דִּין מוחמד בן אל־רִ'אֶדֶר הקדיש וְקָף עבור בניית מדרסה בירושלים בשנת 836/1432, שנקראה על שמו "אל־רִ'אֶדֶרִיָּה". גם אשה מנסיכות העוסמאנים, בשם אֶסְפֶּהָאן שאה ח'אֶתוֹן, הקדישה וְקָף עבור בניית מדרסה בעיר בשנת 840/1436, שנודעה בשם "אל־מדרסה אל־עֶתְמַאנִיָּה" (אל־עֶלְיָמִי 1973:

13. המדרסה אל־אַשְׁרַפִּיָּה הייתה אחת הגדולות והמפוארות מתוך עשר מדרסות שנבנו במאה ה־15 בירושלים. ראו בקשר לַוְקָף של אל־אַשְׁרַפִּיָּה: אֶבְשָׁרְלִי ותמימי 1982: 39-41. ראו גם בקשר למדרסות שנבנו במאה ה־15: אל־עֶלְיָמִי 1973: 2: 35-36, 37, 38, 43, 284; עבד אל־מַהְדִּי 1981: 2: 109-110, 124-129, 140-149, 150-151, 156-173. כֶּךָ עֶלְיָמִי 1928: 6: 117-120; אל־עַרְאֶף 1986: 123, 208, 252-255.

2: 36, 40, 100; כָּרְד עָלֵי 1928: 6: 118, 120; עבד אל-מְהַדִּי 1981: 2: 119-123, 130-139; אל-עארף 1986: 208, 253, 254; אל-עָסְלִי 1981: 94, 135).

ב. המעמד המינהלי שהתפתח בירושלים בתקופה הממלוכית היה גורם נוסף שסייע להתפתחות החינוך בעיר. עד המחצית השנייה של המאה ה-8/ה-14 הייתה ירושלים כפופה באופן ישיר מבחינה מינהלית למושל דמשק. עם סוף המאה שימשה העיר מחוז עצמאי (גִּיאָבָה), כאשר המושל שלה מונה ישירות מטעם הסלטאן הממלוכי בקאהיר, ולא כפי שהיה קודם – ממונה על ידי מושל דמשק.¹⁴ בסוף המאה ה-8/ה-14 זכתה ירושלים גם בעצמאות בניהול ענייני המשפט הדתי (אל-קִיאָא), כאשר מונה בעיר ארבעה שופטים שייצגו את ארבע האסכולות האורתודוקסיות העיקריות באסלאם – השאפעיית, החנפית, המאלכית והחנבלית. בתחילה ניהל השופט מהאסכולה ההלכתית השאפעיית את העניינים בירושלים, מכיוון שרוב תושביה דאז השתייכו לאסכולה זו. אך בשנת 784/1382 מינה הסלטאן בֶּרְקוֹק שופט נוסף בעיר מהאסכולה החנפית, בשנת 802/1399 מינה הסלטאן אל-נאסִר פֶּרְג' בן בֶּרְקוֹק שופט לניהול ענייני האסכולה המאלכית, ובשנת 804/1401 מונה השופט של האסכולה החנבלית (אל-עֶלְיָמִי 1973: 2: 118-119; אשתור תשט"ו: צב־צג). מינוי ארבעה שופטים בירושלים מעיד על שתי מגמות עיקריות: התפתחות מעמדה המינהלי והשלטוני של העיר, ועליית כוחן של אסכולות אלה באופן יחסי.

סמכויות השופטים התמקדו לא רק בענייני המשפט הדתי. הייתה להם סמכות רחבה יותר, כמו הפיקוח על מוסדות החינוך, הוראה, מינוי והדחת מורים, הפיקוח על הנָקֵף, ניהול כספי היתומים ומוסדותיהם וסמכויות אחרות. לכן פעלו השופטים לפיתוח המוסדות שבשליטתם, הן כאינטרס אישי והן לחיזוק האסכולה הדתית שהשתייכו אליה. מדיניות זו הונהגה גם בערים החשובות של השלטון האיובי והממלוכי בסוריה ובמצרים, אך בקצב ובעיתוי שונים. לעיתים הוענקו לשופטי ירושלים סמכויות בענייני שיפוט של ערים סמוכות. למשל, אביו של ההיסטוריון מגִּיר אל-דין אל-חנבלִי אל-עֶלְיָמִי שירת בתפקיד שופט של החנבלים בירושלים, והוענקו לו סמכויות השיפוט גם בערים אל-חִלִּיל (חברון), רמלה, נאבלֶס (שכם) ועזה. הוא המשיך בתפקיד זה עד מותו בשנת 873/1468 (אל-עֶלְיָמִי 1973: 2: 267-262; אל-נְגִ'דִי 1989: 384-385).

14. השינוי במעמדה המינהלי של ירושלים התחיל כנראה בסוף המאה ה-14, מאז שלטון הסלטאן אל-לאהר בֶּרְקוֹק (784-801/1382-1398). ראו בהקשר זה: אל-עֶלְיָמִי 1973: 2: 282; ריאֵאֵנְה 1982: 13-26; עלי 1981: 33-40; 154-168; Lutfi 1985.

ג. קדושתה של ירושלים נחשבת לגורם משיכה של המוסלמים בכל התקופות. תכונה זו שימשה נושא למחקר מטעם חוקרים אחדים, כמו עמנואל סיון, יוסף דרורי, הודא לוטפי, שפר וחוקרים נוספים (סיון תשנ"א: 287-303; Drory 190-213; 1981; Lutfi 1985; Schaefer 1985). דאגתם של השליטים האיובים והממלוכים לבניית מוסדות חינוך ודת והקדשת נקף עבורם שירתה בעיקר את חכמי הדת (עולמא), מורים, תלמידים וסופים, אך גם כלל האוכלוסייה נהנתה מהקדשים אלה במישרין או בעקיפין. מעמדה הקדוש של ירושלים בקשר לאסלאם היה גורם חשוב להתעניינות השליטים, העולמא ואנשי השכלה שונים בתקופה הניידות. הקדשת נקף עבור מוסדות החינוך והדת בירושלים הייתה בעלת חשיבות רבה. עקב כך מינו השליטים אדם מיוחד לשם ניהול ענייני המקומות הקדושים, שנודע בכינוי "נאזר אל-חרמין אל-שריפין פי אל-קדס ואל-ח'ליל" (מנהל המקומות הקדושים בירושלים ובחברון).

הצליינות המוסלמית (ז'ארה) למקומות הקדושים בירושלים ותברון הייתה חלומם ושאיפתם של עולי רגל ואנשי דת למיניהם (שושן 1992: 86-97). אפילו בתקופת השלטון הצלבני קיימו אנשי דת מוסלמים מאזורים מרוחקים את מצוות הביקור הדתי בעיר. כך עשה השיח' קטב אל-דין אל-נ'סאבארי (מת 1182/578), שביקר בעיר לפני מינויו מטעם הסלטאן נור אל-דין זנפי למשרות חינוך ודת בעיר חלב (אבו שאמה 1991: 1: 376).

הניידות של עולמא ותלמידים מאזור אחד למשנהו בעולם המוסלמי הייתה נושא למחקרים של חוקרים אחדים, אשר התייחסו למניעים הפוליטיים, הכלכליים, הדתיים והחינוכיים לתופעה זו.¹⁵ נדידת תלמידים ואנשי דת שונים לעיר ירושלים גדלה, כאמור, בתקופות של יציבות ביטחונית. עליית מעמדה של העיר בתקופה הממלוכית, עם הסרת האיום הצלבני מעליה, רק הגבירה את התופעה של משיכת אנשי דת, תלמידים, תנועות סופיות וצליינים מוסלמים למיניהם (ראו טבלה 2).

15. בקשר לניידות עולמא באזורי סוריה, ראו מחאמיד 1999: 9-73; ובקשר לניידות עולמא באזורי פרס ומצרים, ראו Bulliet 1970; Petry 1981: 211-195.

טבלה 2: חלוקת העולמא בירושלים בתקופה האיובית והממלוכית על פי מוצאם ולפי תקופת פטירתם¹⁶

המוצא	לפני שנת 1260/658	658-803/ 1260-1400	אחרי שנת 803/1400	סה"כ
מקומיים (כולל האזורים השונים של סוריה)	6	31	165	202
עיראק והמזרח	1	16	26	43
צפון אפריקה ואנדלוסיה (אל-מ'ארבה)	1	4	21	26
מצרים	-	4	9	13
שונים	-	1	4	5
לא ידוע	2	15	36	53
סה"כ	10	71	261	342

בדומה לנתונים שהובאו בטבלה 1, גם הנתונים הכלולים בטבלה 2 אינם נחשבים כמהימנים לחלוטין ואינם מבוססים על מיפקד רשמי. עם זאת, הם עשויים ללמד על מגמות ותופעות ששררו בעיר ירושלים בתקופות האיובית והממלוכית. ניתן להבחין בטבלה זו, שמספר העולמא ואנשי ההשכלה בירושלים היה בעלייה עד סוף התקופה הממלוכית, בניגוד לתופעה ששררה בערים הצפוניות של סוריה, כמו דמשק וחלב.¹⁷ המספר הזעום של עולמא ומשכילים בתקופה האיובית (לפני 1260/658) היה תוצאה ישירה של נסיבות פוליטיות ששררו אז בירושלים, כמו המאבקים הפנימיים בקרב השליטים האיובים והאיום הצלבני. כאמור, גורמים אלה אילצו רבים מהעולמא של ירושלים לנדוד לדמשק ולאזורים אחרים בטוחים יותר. תופעה זו תואמת גם את המספר המועט של מוסדות חינוך, שנוסדו בתקופה האיובית בירושלים, בהשוואה לשאר אזורי סוריה ומצרים. אחרי שחרור ירושלים בידי סלאח אל-דין בשנת 583/1187 גדל מספר המבקרים במקומות הקדושים בירושלים, ובכללם גם סופים שבאו מארצות המזרח. חלק מהצליינים שביקרו בעיר העדיפו להתגורר במקומות הקדושים

16. הטבלאות הקשורות בעולמא במחקר זה נערכו תוך מיון העולמא שנזכרו בחיבורו של מג'יר אל-דין אל-חנבלי אל-עלימי, אל-אנס אל-ג'ליל [...].

17. להשוואה עם הנתונים בעיר דמשק באותה תקופה, ראו מחאמיד 1999א: 24.

(מג'אנרה) ולהתבודד באחת מפינות (זאניה) מסגד אל-אקסא. כך עשה השיח' עבדאללה אל-ארמני (מת 1233/631), שנדד מארצות המזרח לביקור בירושלים (אבן כת'יר ללא תאריך: 13: 128-129; אל-נע'מי 1988: 2: 196).

מהעיון בביוגרפיה של השיח' ברהאן אל-דין אבן ג'מאעה (מת 1276/675) עולה, שהקרבה למקומות הקדושים הייתה גורם משיכה ושאפה של עולמא רבים, אשר העדיפו להישאר בירושלים אחרי הביקור. כך, למשל, משאת נפשו של אבן ג'מאעה, שמקורו בעיר חמאט בצפון סוריה, הייתה להתגורר בירושלים ולהיקבר בה עם מותו. צאצאיו של אבן ג'מאעה מילאו משרות מפתח בעיר משך התקופה הממלוכית ובעיקר בענייני דת וחינוך.¹⁸

שליטים ממלוכים למיניהם הירבו לסייע ולתרום להקדשים עבור שיח'ים ותנועות סופיות בירושלים. קדושתה של העיר וכן הקדשים אלה היוו גורם משיכה עבור אנשי דת, תלמידים וקבוצות סופיות מבחוץ. היו בעיר יותר משלושים מוסדות סופיים שונים, מהם מסוג זאניה, רבאט ו-ח'אנקאה.¹⁹ רובם הגדול נוסד בתקופה הממלוכית.²⁰ בשנת 1306/706, למשל, ביקרה בירושלים קבוצת סופים מפרס, ובה קרוב למאה חסידים, ובראשם מנהיגם, השיח' בראק אל-ע'מי (אבן כת'יר ללא תאריך: 14: 48; אל-נע'מי 1988: 2: 250-251). חלק מהסופים העדיפו להישאר בעיר קרוב למקומות הקדושים, ובנו מוסדות משלהם מסוג זאניה לשירותם. כך פעלו חסידי השיח' הסופי עלא' אל-דין עלי אל-עשקי אל-בסטאמי, שבא מח'ראסאן (פרס) ובנה את הזאניה הידועה על שמו "אל-בסטאמיה" (אבן קאלי ש'הבה 1977: 3: 442).

18. ראו על ברהאן אל-דין אבן ג'מאעה: אל-ע'מי 1973: 2: 150-151; שושן 1992: 88-89; Salibi 1958: 98-99. למידע נוסף על בני ג'מאעה, ראו: שושן 1992: 88-92; Salibi 1958: 97-111.

19. הזאניה היא הפינה שהיה שיח' דגול רגיל להתבודד בה במסגד או בבית עם חסידיו. מוסד זה היה שלב מתקדם להתארגנות הסופיות והמיסטיקה באסלאם. ראו בהקשר לזאניה: Fernandes 1983: 9-17. הרבאט גם היה מיועד להארח ולהתכנסות של קבוצות סופיות, עובדי אורח ואנשי דת למיניהם. בראשית האסלאם שימש הרבאט מוסד צבאי והתפתח לאחר מכן למוסד דתי. ראו בהקשר זה: Fernandes 1988: 10-12; Makdisi 1981: 33-34; ראוף 1966: 45, 87, 107, 116-117. גם הח'אנקאה הייתה מוסד של סופים ואנשי מיסטיקה שהתפתח בשלב מאוחר יותר. ראו בהקשר לח'אנקאה: Fernandes 1988; אל-נע'מי 1988: 2: 195; עבד אל-מ'הדי 1981: 2: 194-197.

20. קיימים חילוקי דעות ושוני בהגדרת מוסדות הסופים בירושלים ומספרם המדויק. ראו בהקשר זה: עבד אל-מ'הדי 1980: 74-78; עבד אל-מ'הדי 1981: 1: 400-442; 2: 194-226; אל-ע'סלי 1981: 315-368.

שיקולים פוליטיים בבניית מוסדות חינוך בירושלים

השיקולים הפוליטיים, שעמדו מאחורי בניית מוסדות חינוך ודת והקדשת וקף עבורם ובלטו בעיקר בתקופה הממלוכית, עלו במחקריהם של חוקרים אחדים. דוד אילון, למשל, רואה את הגידול בבניית מוסדות חינוך ודת והקדשהם באזורים השונים בסוריה ובמצרים כאקט פוליטי של הממלוכים. לדבריו, הממלוכים, מי שהפכו מעבדים לאדונים, ביקשו לשפר את מעמדם בקרב הקהילה המוסלמית ולקבל לגיטימציה לשלטונם. באמצעות הקדשים אלה הם חתרו להבטיח את עתידם הפוליטי, הכלכלי והחברתי באזורי שליטתם (Ayalon 1967: 327-328). גם ג'ונתן ברקיי דן בפרק נפרד בשיקולים הפוליטיים להקדשת וקף ומוסדות חינוך ודת בקאהיר הממלוכית, נוסף על שיקולים דתיים ופיננסיים (Berkey 1992: 130-134). ואילו מייקל צ'מברליין סבור כי שליטי דמשק במחצית הראשונה של המאה ה-14 חיזקו את כוחם ואת השפעתם הפוליטית באזור באמצעות בניית מוסדות חינוך (Chamberlain 1994: 91-100). גם החוקר איירה לפידוס התייחס למניעים הפוליטיים להקדשת וקף בערי סוריה (Lapidus 1967: 73-78).

נכון שמעמדה הדתי של ירושלים בעיני השליטים היה חשוב, אך חלקם השתמש בה כמכשיר פוליטי כדי לחזק את שלטונו בעיר. כאמור לעיל, כך פעל הסלטאן סלאח אל-דין מייד אחרי שחרור ירושלים מידי הצלבנים. הוא הקדיש את שלושת המוסדות שלו בעיר על חשבון מוסדות נוצריים, והקצה עבורם וקף נדיב בעיר ובסביבותיה מתוך הרכוש השייך למדינה. הגם שקשה להפריד בין השיקולים הדתיים-חינוכיים לבין השיקולים הפוליטיים, ניתן להבחין שחשובים פוליטיים-כלכליים בלטו בתקופה הממלוכית יותר מאשר בתקופה האויבית. השיקולים הפוליטיים בבניית מוסדות חינוך ודת בירושלים בלטו בשני מישורים עיקריים:

א. חיזוק הזרמים הדתיים של האסלאם הסוני.

בניית מוסדות החינוך והדת בתקופה האויבית והממלוכית סייעה למסעי המלחמה נגד השיעה ונגד הצלבנים מצד אחד, ובהחייאת הסונה וחזוק הזרמים האורתודוכסיים באסלאם מצד אחר. בהקשרים אלה דן החוקר ג'ורג' מקדיסי (Makdisi) במחקריו השונים על צמיחת מוסד המדרסה ומוסדות חינוך אחרים באזורי המזרח (עיראק ופרס). הוא התייחס בהרחבה לנושא של החייאת הסונה וחלקה הגדול של המדרסה בפעילות זו.²¹

21. ראו למשל: Makdisi 1990: 9-10; Makdisi 1981: 1-56; Makdisi 1961: 1-56.

מדיניותם של השליטים והשתייכותם לאחת מהאסכולות האורתודוקסיות של האסלאם היו בעלות השפעה ניכרת בהקשר של הקדשת מוסדות חינוך עבור אסכולה אחת או אחרת. נוסף על כך הייתה לפעילותם המדינית והצבאית, לשם החייאת הסונה וחזיוקה מול הזרמים השיעיים באזורי סוריה ומצרים, השפעה מכרעת בעניין זה. כידוע, האויבים השתייכו לאסכולה השאפעית, להוציא את אל־מַעְזֻם עיסא שהשתייך לאסכולה החנפית, בניגוד לבני שושלתו. לעומת זאת רוב השליטים הממלוכים השתייכו לאסכולה החנפית. שליטים אלה, הן האויבים והן הממלוכים, פעלו כל אחד לחיזוק האסכולה שעמה נמנה, אך היו סובלנים כלפי האסכולות האורתודוקסיות האחרות, ואף סייעו לעיתים בהקמת מוסדות לשירותן.²²

הסלטאן סֵלַאח אל־דין החל בהקמת מוסדות חינוך עבור האסכולה השאפעית, שאליה השתייך, ואשר הייתה גם האסכולה הרווחת בסוריה. מעמדה של המדרסה אל־סֵלַאחיה בירושלים היה מרכזי ומוביל בין מוסדות החינוך האחרים שנבנו לאחר מכן, הן בגודל תוקף, הארגון והסדר, והן במיטב המורים והעולמא שנבחרו למילוי המשרות בה. חכם ההלכה שעמד בראש אל־מדרסה אל־סֵלַאחיה (שִׁיח' אל־סֵלַאחיה) כונה בתואר "שִׁיח' אל־אסלאם", ומשרתו נחשבה לאחת משלוש המשרות המרכזיות והרמות ביותר בעיר, נוסף על משרות המושל של ירושלים והמפקח על המקומות הקדושים בה. סממן למידת יוקרתו של שִׁיח' אל־סֵלַאחיה, היה עצם מינויו הישיר בידי הסלטאן בקאהיר.

חסידי האסכולה החנפית בירושלים זכו בתמיכתו של השליט האויבי אל־מַעְזֻם עיסא, מושל דמשק (אל־שאם), שהיה כאמור חנפי.²³ הוא פעל לחיזוק האסכולה החנפית באזורים ששלט בהם בסוריה תוך הקצאת הקדשים, הקמת מוסדות חינוך והגשת מלגות וסיוע לתלמידים ולחסידי האסכולה. ההקדשים החשובים של הסלטאן אל־מַעְזֻם עיסא היו שתי המדרסות שלו: "אל־מַעְזֻמִּיה" בדמשק ו"אל־מַעְזֻמִּיה" בירושלים. נוסף על כך הוא בנה בעיר גם את המדרסות אל־נאֶסְרִיה ואל־נַחְוִיה.²⁴ הממלוכים, שהשתייכו כאמור לאסכולה החנפית, הירבו

22. שליטים רבים השתמשו בהקדשים שלהם ובמינוי למשרות כאמצעי להגברת השפעתם בקרב הקהילה המוסלמית. ראו בהקשר זה: Lapidus 1967: 107-115, 130-142, 189; Peri 1983: 190.

23. על השכלתו של אל־מַעְזֻם עיסא ותרומתו בתחום החינוך, ראו: אבן אל־אֵתִיר 1983: 9; 374; אל־נַעְיִמי 1981: 1, 403, 584.

24. ראו על מוסדותיו של אל־מַעְזֻם עיסא: אל־נַעְיִמי 1981: 1: 583-585; אל־עֶלְיִמי 1973: 2: 34; כָּרֶד עֶלִי 1928: 6: 117; אל־עארף 1986: 240; עבד אל־מַהְדִי 1981: 1: 351-358; עבד אל־מַהְדִי 1980: 121, 122.

להקים מדרסות בירושלים עבור חסידי אסכולה זו. דוגמה לכך היא "אל-מדרסה אל-תנכזיה", שנוסדה מטעם השליט של דמשק האמיר סִיף אל-דין תַנְכִזִי (שלט 712-1321/1339).²⁵

חסידי האסכולה המאלכית, אשר מוצאם בעיקר מצפון אפריקה (מֵרֵאֲרֵבָה) ומספרד המוסלמית (אנדלוס), נקלטו היטב בירושלים וקיבלו את התמיכה הנחוצה לקיומם. בתקופה האיובית דאג השליט אל-מַלֵּך אל-אַפְדִּל בן סֵלֶאח אל-דין (מת 622/1225) לענייני המגרים בעיר. בשנת 592/1195 הוא בנה עבורם מדרסה שנודעה בשמו, "אַל-אַפְדִּלִּיה". נוסף על כך הקדיש אל-אַפְדִּל שכונה נפרדת לקליטת המגרים בירושלים, שנודעה בשם "חארת אל-מֵרֵאֲרֵבָה", והקדיש עבורם וַקֵּף כמקור מחיה וקיום למוסדותיהם (אל-עֲלִימי 1973: 2: 46).²⁶

ירושלים המשיכה לקלוט נודדים ומבקרים מארצות המערב ומאנדלוס עד סוף התקופה הממלוכית. הודות לקדושתה וליציבות הפוליטית והביטחונית היחסית ששררה בה, שימשה ירושלים מקום מקלט לרבים מהמגרים והאנדלוסים שנמלטו למזרח. המגרים מצאו את המשרות והתפקידים להעסקתם בתחומי חינוך ודת במוסדות השייכים לאסכולה המאלכית.²⁷

מעמדם של המגרים והאנדלוסים בירושלים התחזק יותר בתקופה הממלוכית, בעת שקיבלו עצמאות בניהול ענייניהם המשפטיים עם מינוי שופט מאלכִי עצמאי בשנת 802/1399. בעקבות זאת הצליח השיח' מוסא אל-מִרְיָבִי (מת 800/1397) להשיג מקום תפילה נפרד בחצר מסגד אל-אַקסָא בצדו המערבי, למען המגרים חסידי האסכולה המאלכית. מקום תפילה זה התפתח למסגד נפרד של המגרים בחצר אל-אַקסָא ונודע בשם, "ג'אמַע אל-מֵרֵאֲרֵבָה" (אל-עֲלִימי 1973: 2: 244).

נוסף על משרות ומוסדות אלה של המגרים, הם היו מאורגנים כשכבה חברתית מיוחדת בירושלים, שנוהלה על ידי אחד האישים הבכירים מבני העדה המגרבית בעיר. תפקיד זה נודע בכינוי "שִׁיח' אל-מֵרֵאֲרֵבָה" / מִשְׁיח'ת אל-מֵרֵאֲרֵבָה. השיח' של המגרים היה ממונה על ניהול ענייני העדה החברתיים, הדתיים וגם החינוכיים. תפקיד זה בלט יותר בסוף המאה ה-8/ה-14, מאז שלטונו

25. ראו כתב הוֹקֵף (וִקְפִיָה) של האמיר תַנְכִזִי עבור המדרסה שלו בירושלים (אל-תַנְכִזִי); אל-עֲלִימי 1983-1989: 1: 108-121.

26. בקשר לשכונת המגרים בירושלים, ראו: עלי 1981: 77-79; 235-236; Lutfi 1985: ראו גם על היחס הטוב שקיבלו המגרים בדמשק ובאזורי סוריה האחרים: אבן ג'ביר 1984: 258, 259, 261; אבן בְּטוּטָה 1985: 104-105; אחמד 1989.

27. בקשר להקדשים של המגרים בירושלים, ראו ויגרט תשנ"א: 25-34.

של הסלטאן הממלוכי אל־זֶהֶר בֶּרְקֶק, שהפך אותו למינוי פוליטי ישיר בידי הסלטאן בקאהיר, כפי שהיה נהוג לגבי מינויים רמי דרג אחרים במדינה.²⁸ חסידי האסכולה החנבלית היו מעטים בעיר ירושלים בתקופה האיובית והממלוכית. הכיבוש הצלבני גרם כאמור להגירה מסיבית של חסידי החנבלים מאזור ירושלים, כמו הגירת בני קְדָאמה ומשפחותיהם לעיר דמשק בשנת 551 / 1155. נוסף על כך, שלא כמו חסידי האסכולות האחרות, לחנבלים לא היה פטרון פוליטי באזורי סוריה. בהקדשת וְקָף הם הסתמכו על עצמם כמעט באופן מוחלט או על תרומות של סוחרים ועשירים כדי לממן את צורכיהם. רוב המוסדות וההקדשים החנבלים בערי סוריה השונות נוסדו והוקדשו מטעם עולמא חנבלים, עשירים וסוחרים מעריצים. גם כאשר מונה שופט עצמאי לשירותם של החנבלים בירושלים בשנת 804/1401, היו חסידי אסכולה זו מעטים ובעלי מעמד שולי בלבד בעיר, כפי שציין ההיסטוריון מְגִ'יר אל־דין אל־חנבלי אל־עֶלְיָמי (1973: 2: 32, 263).

בהסתמך על סקירתו של ההיסטוריון מְגִ'יר אל־דין אל־חנבלי, ניתן למיין את העולמא הירושלמיים לאסכולות המשפטיות השונות. כפי שעולה מן הטבלה, רובם המוחלט של העולמא בירושלים היו חסידי האסכולה השאפעית. שיעור החנבלים היה הנמוך ביותר (ראו טבלה 3).²⁹

טבלה 3: חלוקת העולמא הירושלמיים בעיר משך התקופה האיובית והממלוכית על פי השתייכותם לארבע האסכולות האורתודוקסיות באסלאם

האסכולה	מס' העולמא	אחוז מסה"כ
שאפעית	213	62%
חנפית	78	23%
מאלכית	38	11%
חנבלית	13	4%
סה"כ	342	100%

ב. הקמת מוסדות חינוך כיעד לחיזוק המעמד הפוליטי. האפשרויות הפוליטיות, הכלכליות והצבאיות שהיו בידי השליטים סייעו להם בהקמת מוסדות לביסוס מעמדם הפוליטי, ובכללם גם מוסדות חינוך ודת. המשרות

28. על שיחים שמילאו תפקיד שִׁיח' אל־מְרִאֲרֵבָה, ראו אל־עֶלְיָמי 1973: 2: 252, 254, 364.

29. הנתונים כאן חושבו על פי אותם נתונים שבהם דנה טבלה 2.

במוסדות אלה וההקדשים שלהם שימשו מכשיר לחיזוק השפעתם של השליטים בקרב שכבות האוכלוסייה השונות (פרנקל 1992: 66-67). הערים הראשיות היו מרכזי שלטון, והן סייעו בחיזוק השליטה בשאר האזורים הסמוכים. כך שימשו הערים הגדולות בסוריה מרכזי שלטון של האיובים וגם של הממלוכים, ובהן הם הקימו את רוב המוסדות השלטוניים, הכלכליים, הציבוריים, החינוכיים והדתיים.³⁰ המעמדות והמשרות במוסדות החינוך ובשאר המוסדות של המדינה שימשו זירה לתחרות ולמאבקים בקרב השכבה המשכילה. מאחר שרוב המוסדות הוקמו בידי השכבה השלטת, משערים חוקרים אחדים שנוצרה תלות של השכבה המשכילה בשכבה השלטת ובבעלי מוסדות אלה, דבר שהשפיע על דעת הקהל המוסלמי. התלות נוצרה משתי סיבות עיקריות: הראשונה, מינוי בעלי המשרות היה נתון בידי בעלי הַנֶּקֶף, אבל הנוהג היה שסמכות המינוי וההדחה נתונה בידי הַסֵּלְטָאן או המושל המחוזי, שייצג את הַסֵּלְטָאן. לכן היו המינויים וההדחות מושפעים לעיתים קרובות, משיקולים פוליטיים; הסיבה השנייה נבעה מכך שרוב מוסדות החינוך בתקופה האיובית והממלוכית נוסדו מטעם האליטה השלטת. הדבר העניק לשליטים כוח רב כלפי שכבה רחבה של משכילים ואנשי דת, אשר באמצעותם הצליחו לפרוס את שליטתם על שאר שכבות האוכלוסייה (Lapidus 1967: 73-113; Peri 1988: 47; Chamberlain 1994: 91-100).

התפקידים החשובים שהיו נתונים לתחרות ולמאבקים הם בעיקר בתחומי השיפוט, ההוראה, המינהל ומשרות דתיות שונות. אין להוציא מכלל הנחה, שתחרויות אלה הובילו לתופעות פסולות ולשחיתות במדינה. ההכנסות ממילוי משרות אלה היו בעיקר מנכסי הַנֶּקֶף, אשר יצרו תלות כלכלית של עולמא ומשכילים שונים בשכבה הפוליטית השולטת.³¹

מהעיון בדוגמה של ירושלים במשך התקופה האיובית והממלוכית ניתן להבחין שרוב מוסדות החינוך בעיר נוסדו מטעם השכבה השלטת – סֵלְטָאנים, מלכים, אמירים, מפקדי צבא למיניהם ונסיכות. בכל זאת, לא מעט ממוסדות החינוך הוקמו בידי אזרחים. מוסדות אלה היו בעיקר מסוג זַאֵוִיָה של סופים, שנוסדו מטעם אנשי דת שונים, סוחרים ואזרחים עשירים (ראו טבלה 4).

30. חוקרים אחדים ראו במדרסה תופעה עירונית. לדוגמה: Berkey 1992: 9.

31. על התחרויות והמאבקים בקרב שכבת העולמא והמשכילים על התפקידים והמשרות ראו:

Lapidus 1967: 107-115, 130-142, 189-190; Chamberlain 1994: 91-107.

טבלה 4: חלוקת מוסדות החינוך בירושלים על פי מעמדו של המייסד

סלטאן/מלך (מֶלֶכ)	אמירים ומפקדים	אזרחים	נשים (נסיכות)	לא ידוע	סה"כ
11	35	20	4	4	74

הערים הראשיות של סוריה שזכו להתעניינות השליטים האויבים והממלוכים, ועקב כך נבנו בהן מוסדות חינוך ודת, היו בעיקר דמשק, חלב, ירושלים, חמס, חמאט, טריפולי, צפת, עזה וחברון. כאמור, רוב המוסדות נבנו בערים ששימשו מרכזים מינהליים ושלטוניים. מטבלה זו עולה, שירושלים הייתה במקום השלישי מבין ערי סוריה (בִּלְאֵד אֶל־שָׁאם) בכל האמור במספר מוסדות החינוך, אחרי דמשק וחלב.³²

בהסתמך על סקירת המקורות בתקופה הממלוכית, ניתן לטעון שהשיקולים הפוליטיים מילאו תפקיד נכבד בבניית מוסדות חינוך בעיר ירושלים מטעם השליטים הממלוכים. מספר ההקדשים והמוסדות של השליט היה גם ביטוי לעוצמתו הפוליטית ולמידת שליטתו במדינה. בתקופת מושל דמשק סִיף אֶל־דִּין תַּנְכִּיז (שלט 712-1312/1339) בלטה עוצמתו השלטונית באזורי סוריה, נוסף על מעמדו החזק בחצר הסלטאן מֶחְמַד בֶּן קַלְאוּוּן בקאהיר. תקופת כהונתו הארוכה יחסית של תַּנְכִּיז העניקה לו מרחב פעולה רב, והוא אכן ניצל אותו לשם ייסוד מספר גדול של מוסדות חינוך, דת, כלכלה, בריאות וחברה, ומוסדות שלטון באזורים השונים של המדינה הממלוכית, ובעיקר בסוריה (אבן קַאדִי שֶׁהֶבֶה 1994: 2; 150-151).³³

מוסדותיו של סִיף אֶל־דִּין תַּנְכִּיז שימשו מכשיר חזק בידיו כדי לבסס את שלטונו בסוריה מבחינה כלכלית ופוליטית כאחד. הוא בנה בדמשק מספר רב של מוסדות, מהם המסגד הידוע על שמו, "ג'אמַעַת תַּנְכִּיז", ששימש לאחר מכן גם כמדרסה. הוא הקדיש גם בית מרחץ (חמאם) ומקום קבורה לעצמו (תַּרְבֵּה)

32. על מוסדות החינוך של העיר דמשק, ראו אֶל־נַעֲמִי 1981, 1988; ועל מוסדות החינוך בעיר חלב, ראו אבן שְׂדָאד 1991; אבן אֶל־עֵדִים 1988; אבן אֶל־שַׁחְנָה 1984. להשוואה בין מוסדות אלה בערי סוריה, ראו מחאמיד 1999: פרק 3.

33. ראו גם על תכונותיו של סִיף אֶל־דִּין תַּנְכִּיז - אבן סֶפְרָא 1963: 183-184; אבן תַּגִּיר 1993: 520-528; אבן טולון 1984: 38-41.

ליד המסגד. נוסף על אלה בנה תנכזי אחוזת קבר לאשתו ומדרסה ללימודי תורת ההלכה והמסורת של הנביא (תדית). מוסד זה נודע בשמו "דאר אל-תדית" אל-תנכזיה", להבדילו ממוסד המדרסה או המסגד שלו.

המדרסה של תנכזי בירושלים שימשה מוסד חינוכי-דתי וחברתי בעל יעדים שונים. בגודלה, במתקניה ובנהליה היא שיקפה את עוצמתו של תנכזי בהשוואה למייסדיהם של מוסדות ממלוכיים דומים בתקופה הנדונה. המספר הגדול של בעלי המשרות שנהנו מהנוקף של המדרסה יכול ללמדנו על השפעתו של תנכזי בקרב רבדים רחבים של האוכלוסייה, לא רק הירושלמית, אלא גם זרים שנהנו מהכנסות הנוקף. המדרסה אל-תנכזיה בירושלים נוסדה בשנת 1328/729, וכללה בתוכה מכלול של מוסדות שונים, מהם מדרסה ללימודי תורת המשפט על פי ההלכה של האסכולה החנפית (אל-פקה אל-תנכזי), מעון לסופים (ח'אנקאה), ומעון (ר'באט) לקליטת עוברי אורח וזרים, עניים וגשמים. כן הוקדש מסגד לצורכי תפילה בתוך המדרסה (אל-עסלי 1981: 121-122, 131-132; אל-עסלי 1983-1989: 1: 108-121; מתאמיד א': 109).

בעיר צפת בנה תנכזי מוסדות ציבוריים ומסחריים, מהם תחנה לסוחרים (ת'אן) ובית חולים (מ'אקס'תאן). נוסף על מוסדות אלה בנה פרוייקטים רבים לאספקת מים בירושלים ובדמשק, שיפץ מוסדות חינוך ודת רבים, ופעל לחידוש הנוקף שלהם ואחזקתו.³⁴

הגיוון הרב במוסדות של סוף אל-דין תנכזי באזורי סוריה העניק לו בסיס כלכלי, חינוכי-דתי וציבורי רחב, דבר שחזק את מעמדו הפוליטי. הוא החזיק בשלטון תקופה של 28 שנים, והצליח להשליט סדר, יציבות וביטחון באזור. התחזקות מעמדו של תנכזי בסוריה הגבירה את חששות הסלטאן אבן קלאון, דבר שהביא לבסוף להדחתו ולמעצרו של תנכזי בשנת 1339/740. עקב כך הופקע הרכוש הרב, אשר צבר משך שלטונו ושימש בסיס לכוחו הפוליטי ולהשפעתו החברתית.³⁵

במקביל לשלטונו של סוף אל-דין תנכזי, שלט האמיר עלם אל-דין סנג'ר בן עבדאללה אל-ג'אולי (מת 1344/745) כמושל ירושלים בין השנים 711-720/1320-1311. נוסף על ירושלים שלט אל-ג'אולי גם בערים עזה, חברון, שכם

34. בקשר למוסדותיו של סוף אל-דין תנכזי, ראו: אבן קאלי שהבה 1994: 2: 148-149; אבן תג'ר 1993: 1: 521-524; אל-נעמי 1981: 1: 123, 125-126.

35. ראו פירוט רכשו של סוף אל-דין תנכזי שהופקע: אבן טולון 1984: 41.

ובאזורי החוף. כדוגמת תנפז ושליטים ממלוכים אחרים, פעל אל-ג'אלי לחיזוק שלטונו באמצעות המוסדות שבנה לעצמו באזור, מהם המדרסה בירושלים שנקראה על שמו "אל-ג'אליה".³⁶ ההיסטוריון אבן קאדי שהבס סבור, שעזה צמחה והתפתחה כמרכז עירוני ביוזמתו של אל-ג'אלי כדי לשמש כמרכז שלטונו. הוא בנה בעיר מוסדות שלטון ומוסדות ציבוריים שונים, כמו ארמון, מסגד, בית מרחץ (חמאם), מדרסה לחסידי האסכולה השאפעית, בית חולים (מאחסתאן), תחנה ומרכז מסחרי (ח'אן) ומחנה לאימונים צבאיים (אל-מידאן) (אבן קאדי שהבס 1994: 2; 429-426).³⁷

שיקולים פוליטיים בבניית מוסדות חינוך בירושלים בלטו יותר במקרים שבהם בנו אמירים ממלוכים מדרסות לכבודם של סלטאנים. מטרת אמירים אלה הייתה בעיקר פוליטית – חיזוק מעמדם בחצר מצד אחד, ושמירת תפקידיהם הגבוהים מצד אחר. מטרה נוספת וחשובה הייתה הכוונה לקבל תמיכה מטעם הסלטאנים בהקדשת נקף עבור המדרסות שנבנו למענם. כאלו היו, ככל הנראה, כוונותיו של האמיר ס'ף אל-דין מנג'י (מת 1374/776) בעת שהתחיל בבניית מדרסה למענו של הסלטאן חסן בירושלים, בשנת 1360/762. אבל עם מותו של הסלטאן באותה שנה יחס ס'ף אל-דין מנג'י את המדרסה לעצמו, והיא נקראה על שמו "אל-מנג'יה" (אל-עלימי 1973: 2; 37-38; אל-עארף 1986: 248-249).³⁸

גם בתקופת הסלטאן אל-זאהר ברקוק (784-801/1382-1398) בנה שהאב אל-דין אל-טולוני מדרסה למענו של הסלטאן בירושלים. אחרי מות ברקוק זכתה המדרסה בתרומות רבות מבנו היורש, הסלטאן אל-נאסר פרג' בן ברקוק. בשנת 815/1412 שימשה המדרסה מקום קבורתה (תרבה) של הנסיכה ח'וּנְדָה סארה, בת הסלטאן ברקוק. המדרסה אל-טולוניה זכתה במעמד חשוב בין שאר המדרסות בעיר, הן מבחינת מינוי מיטב המורים בה, והן בגודל הנקף שהוקדש עבורה. אבל אחרי מות הסלטאן פרג', בשנת 815/1412, הידרדר מצב המדרסה,

36. ראו בקשר למדרסה אל-ג'אליה בירושלים: אל-עלימי 1973: 2; 38; קרד עלי 1928: 6; 119; אל-עארף 1986: 243; אל-עסלי 1981: 116; עבד אל-מהדי 1981: 1; 21-19.

37. ראו על האמיר אל-ג'אלי: אבן חג'ר 1993: 2; 170-172; אל-נאדארי 1961: 9; 390; עטאללה 1986: 280-283.

38. על המדרסה אל-מנג'יה בירושלים, ראו: אל-עסלי 1981: 208-212; עבד אל-מהדי 1981: 76-77. על האמיר מנג'י, ראו: אבן חג'ר 1993: 4; 360-361; אל-נע'מי 1981: 1; 600-602.

ועקב כך נמכרה לאיש תורכי (רומי) בשם אל-מולא אל-פנרי, בשנת 833/1429. לכן, וכתוצאה משינויים אלה, מוזכרת המדרסה בשמות שונים על פי המקורות, כמו בשם "אל-טולוניה" (אל-טילונייה) וגם "אל-פנריה" (אל-עלימי 1973: 2: 40; אל-עארף 1986: 252; אל-עסלי 1981: 269-270; עבד אל-מהדי 1981: 2: 106).

גודל המוסד החינוכי וההקדשים שלו שיקפו, בדרך כלל, את מעמדו ואת עוצמתו הפוליטית של המייסד או בעל הוקף. התהליכים והשינויים שעברה לדוגמה אל-מדרסה אל-אשרפיה (אל-סלטאניה) בירושלים, הן בבנייה והן בהקדשת הוקף עברה, מהווים עדות טובה לשיקולים הפוליטיים בבניית מוסדות חינוך בתקופה הנדונה. בשנת 872/1467 בנה האמיר חסן אל-זאהרי, מושל ירושלים, את המדרסה להחייאת שמו של הסלטאן אל-זאהר ח'שקדם, והשיג בכך מעמד פוליטי רם והשפעה בחצר הסלטאן. עם מות ח'שקדם ועליית הסלטאן אל-אשרף קאיתבאי לשלטון הודח האמיר חסן מתפקידו בירושלים. דבר זה דחף את האמיר חסן לפעול על מנת להתקרב לסלטאן קאיתבאי ולשמור על מעמדו הפוליטי. האמיר חסן הסב את המדרסה שבנה בירושלים למענו של אל-אשרף קאיתבאי, ולכן היא נקראה על שם הסלטאן "אל-אשרפיה" או "אל-סלטאניה". בעת שביקר הסלטאן קאיתבאי בירושלים בשנת 880/1475 ראה שהמדרסה אינה תואמת את מעמדו הפוליטי וציווה להרוס אותה ולבנותה מחדש. ההיסטוריון מג'יר אל-דין אל-חנבלי אל-עלימי כתב בסקירתו, עם סיום עבודות הבנייה של המדרסה אל-אשרפיה בשנת 887/1482, כי נראתה כפנינה השלישית בירושלים נוסף על מסגדי אל-אקסא וכיפת הסלע (אל-עלימי 1973: 2: 36, 315, 329).

מעמדה של המדרסה אל-אשרפיה בירושלים בלט לא רק ביופיה ובגודלה אלא גם בגודל מקורות ההקדשים שלה. כתב הוקף של המדרסה מפרט יותר מחמישים מקורות של וקף, שכללו אדמות חקלאיות, בתים, חנויות ורכוש רב. הקדשים אלה שימשו מקור הכנסה עיקרי לאחזקתה של המדרסה וגם מקור הכנסה למימון תשלומי שכר לבעלי המשרות במדרסה (ג'אמפיה/ג'ראיה), כמו מורים, תלמידים, סופים ובעלי תפקידים שונים.³⁹

39. ראו פירוש ההקדשים של אל-אשרפיה: אבשרלי ותמימי 1982: 39-41; אל-עסלי 1981: 161-162. על מוסדותיו של הסלטאן אל-אשרף קאיתבאי, ראו: אבן איאס 1984: 3: 329-330; כרד עלי 1928: 6: 131; אבשרלי ותמימי 1982: 14; עטאללה 1986: 245-246.

נהלים וסדרים במוסדות החינוך של ירושלים

מעיון בכתבי נקף אחדים של מוסדות חינוך בירושלים עולה הדמיון בינם לבין כתבי נקף אחרים באזורים השונים של המדינה הממלוכית.⁴⁰ התנאים המגבילים שקבעו בעלי הנקף במוסדותיהם לא איפשרו איכסון תלמידים במספר העולה על הקבוצה בכתבי הנקף. המספר הרב של חדרי המגורים והמתקנים השונים בתוך המדרסה שיקפו את מעמדה וגודל הכנסות הנקף שלה, בהתאם למעמדו של בעל הנקף. בכתבי הנקף הוגדרו, בדרך כלל, הזכאים ללימודים או לאיכסון וכן בעלי המשרות השונות, על פי השתייכותם לזרם דתי מסוים או לאסכולה, מצבם החברתי והמשפחתי ולעיתים על פי מוצאם האתני. הסלטאן סלאח אל-דין, למשל, כלל בתוך הח'אנקאה שלו בירושלים אוכלוסייה מגוונת של סופים מארצות שונות, אשר כללו זקנים, מבוגרים, נשואים ולא נשואים, ערבים וזרים, קבוצים וארעיים. תנאי הנקף של סלאח אל-דין מנעו מאנשים שאינם משתייכים לסופים להיכנס לתוך הח'אנקאה.⁴¹ לעומת זאת, הגביל כתב הנקף של רֶבֶאט אל-מאֶרְדִיני בירושלים את אוכלוסיית המוסד אך ורק לאנשים ממוצא אתני מוגדר – אזור מאֶרְדִין שבצפון סוריה (אל-עֶלִימי 1973: 2; 42).

גם כתב הנקף של המדרסה אל-תַּנְכִיזִיה בירושלים קבע תנאים מגבילים ומוגדרים למדרסה. הזכויות הוקדשו לחסידי האסכולה החנפית, עם העדפה של הזרים על פני המקומיים, אם הם תלמידים, מורים או סופים. אל-תַּנְכִיזִיה כללה בתוכה 22 חדרים, אשר חולקו לשניים: 11 חדרים בקומה התחתונה הוקדשו עבור 15 תלמידים של תורת המשפט החנפי, ו-11 חדרים בקומה העליונה, שהוקדשו עבור 15 סופים. המדרסה כללה גם 20 תלמידים של תורת ההלכה, נוסף על מורים ופקידים שונים.⁴²

בהשוואה בין מחקריהם של ליאונור פרננדס, דוריס אבוסיף, גארי ליסר ואחרים עולה, שקיים דמיון רב בנהלים שהיו נהוגים במדרסות שנתמכו בידי הקדשים באזורים השונים של המדינה הממלוכית. ההבדלים הספורים היו בעיקר בגודל הנקף והתנאים שהוצבו ולא בסדרים ובנהלים של הנקף.⁴³ נהלי המדרסה

40. להשוואה בין כתבי נקף שונים בתקופה הממלוכית, ראו: אֶבְשָׁרְלִי ותמימי 1982; אל-עֶסְלִי 1983; אמין 1980.

41. ראו כתב הקדש הח'אנקאה אל-סֶלֶאחִיה בירושלים: אל-עֶסְלִי 1983: 93-94; ראו גם בהקשר זה: פרנקל 1992.

42. ראו כתב הקדש המדרסה אל-תַּנְכִיזִיה: אל-עֶסְלִי 1983: 108-121.

43. להשוואת הנהלים שהיו נהוגים במוסדות החינוך בתקופה הנידונה, ראו: Leiser 1984: 33-55; Abouseif 1985: 73-93; Fernandes 1987: 87-98; Fernandes 1988: 68-95.

אל־תִּנְכְּזִיה, למשל, בעניין חלוקת התלמידים לרמות שונות ולחלוקת השכר והמענקים לבעלי התפקידים השונים בתוכה, היו דומים במידה רבה לנהלים בשאר המדרסות של סוריה ומצרים באותה תקופה. תלמידי תורת המשפט (פָּקָה) באל־תִּנְכְּזִיה חולקו לשלוש רמות: בוגרים (מִנְתָּהוּן), תיכוניים (מִתְּסִטוּן), ומתחילים (מִבְּתָדוּן). רמת השכר והמענקים (ג'אמִכִּיה ו־ג'ראִיִּה) שקיבלו התלמידים הייתה קשורה ברמת ההתקדמות בלימודים. לכן קיבלו התלמידים המתקדמים (מִנְתָּהוּן) שכר גבוה יותר משכרם של שאר התלמידים ברמות הנמוכות. לעומת זה, קיבלו תלמידי ההלכה והמסורת (חֲדִית') שכר ומענקים קטנים מאלה של תלמידי תורת המשפט (פָּקָה), דבר שמעיד על חשיבות מקצוע הפָּקָה וההתעניינות בו בתקופה זו. במחקרים שונים על אזורי סוריה ומצרים בתקופה הנידונה בולטת תופעה דומה בהקשר זה ברוב המדרסות. נוהל נוסף של אל־תִּנְכְּזִיה היה הגבלת תקופת הלימודים למשך ארבע שנים. במהלך תקופה זו היה צפוי התלמיד לסיים את חובות הלימודים, ולאחר מכן תפס את מקומו תלמיד אחר.⁴⁴

לעיתים נבדלו תנאי הַנְּקָה שהוצבו מטעם המקדישים, הן בכל האמור בגובה השכר והן באשר לבעלי המשרות במוסד. באחד המוסדות של ירושלים, שנודע בשם הַתְּרֵבָה (אחוות הקבר) של טאָרְק, נקבעו תנאי הַנְּקָה לטובת התלמידים והמורים חסידי האסכולה השאפעית, כאשר חלק מהתלמידים למד תורת המשפט על פי ההלכה השאפעית וחלקם למד את הקוראן.⁴⁵ לעומת זאת, נקבעו תנאי המדרסה אל־חִסְנִיָּה בירושלים לטובת הצליינים המוסלמים הורים (אֶל־אֶפְאִקִּיה), המבקרים בעיר ולומדים את תורת המשפט (פָּקָה) (אֶבְשֶׁרְלִי ותמימי 1982: 29-30; נאֶזֶר 1983: 182-185; אל־עֶסְלִי 1981: 215-216).

טבלה 5 נערכה כדי לשמש דוגמה לנהלים וסדרים ששררו בחלק ממוסדות החינוך בירושלים בתקופה הממלוכית. ההשוואה והעיון במרכיבי הטבלה מעלים הבדלים שונים – במספר התלמידים, במגמת הלימודים, במקצועות ובגיוון בתפקידו של המוסד.

44. ראו כתב הַנְּקָה של האמיר תִּנְכְּזִי: אל־עֶסְלִי 1983: 108-121; אל־עֶסְלִי 1981: 121-122, 131-124.

45. ראו כתב הַנְּקָה של התרבה: אֶבְשֶׁרְלִי ותמימי 1982: 26.

תמורות בהקמת מוסדות חינוך אסלאמיים בירושלים

טבלה 5: הבדלים בין מוסדות חינוך בירושלים

התלמידים והתנאים	המדרסה אל-תנכזיה 1328/729	התרבה של טארק 1361/763	המדרסה אל-חסניה 1433/837	המדרסה אל-אשרפיה 1482/887
תלמידי פקה	15	19	10	9 תלמידים מבין הסופים
תלמידי חדית'	20	-	-	-
תלמידי קוראן/קוראי קוראן סופים (סופיה)	1	24	4	4
25 (15 קבועים+ 10 ארעיים)	-	-	10	30 (שתי קבוצות: 21+9)
נשים	22 (12 זקנות קבועות+ 10 עניות ארעיות)	-	-	-
תלמידים יתומים	-	10	10	-

סיכום

התמורות ותהליכי השינוי בהקמת מוסדות חינוך אסלאמיים למיניהם בירושלים בימי הביניים התחילו עם שחרור העיר מידי הצלבנים על ידי הסלטאן סלאח אל-דין אל-איובי בשנת 583/1187. אולם קצב בניית מוסדות אלה היה איטי בירושלים האיונית בהשוואה לערים האחרות בסוריה ובמצרים באותה תקופה. הקדשת מוסדות חינוך בעיר נתקלה בשני קשיים מרכזיים: האיום הצלבני על האזור בכלל ועל ירושלים בפרט, והמאבקים בקרב השושלת האיונית על ירושת השלטון. עם עליית הממלוכים לשלטון והניצחונות שרשמו באזורי סוריה נגד המונגולים והצלבנים ונגד המשקעים השיעיים, הם צברו כוח פוליטי רב וקיבלו לגיטימציה לשלטונם. נוסף על התבססותם הפוליטית-שלטונית דאגו הממלוכים לחיזוק מעמדם החברתי והדתי תוך הקצאת הקדשים ובניית מוסדות חינוך ודת בכל ערי המדינה, בהתייחס למרכזיות של ערים אלה. ירושלים הייתה אחת הערים החשובות בסוריה שמיקדה את תשומת לבם של השליטים הממלוכיים מכל הדרגות, ויחסם המיוחד אליה נבע הן מקדושתה והן מרצון הממלוכים

להגביר את הביטחון ואת היציבות באזורים הדרומיים (ארץ ישראל ואזור החוף) של סוריה רבתי.

קצב הבנייה של מוסדות חינוך בירושלים הממלוכית דמה לקצב הבנייה בערים אחרות במדינה, אך השלכות הנסיבות ההיסטוריות היו שונות במקצת, לטובה, באזור ירושלים. הדבר בלט בעיקר אחרי פשיטת המונגולים האחרונה על אזורי סוריה בשנת 1400/803 והמשברים הפוליטיים והכלכליים ששררו החל מראשית המאה ה-15 ועד הכיבוש העוסמאני. לכן היו שמירתם ואחזקתם של מוסדות החינוך בירושלים טובות יותר באופן יחסי לעומת מצב מוסדות החינוך בערי סוריה הצפונית, כמו דמשק וחלב בתקופה זו.

שיטת ההקדשים, כתבי הַקֶּף, הנהלים והסדרים הקשורים במוסדות החינוך בירושלים היו דומים לאלה שנהגו ביחס לשאר מוסדות החינוך ברחבי המדינה האיופית ואחר כך הממלוכית. גם ההתפתחויות והשינויים בשיקולים לגבי בניית מוסדות אלה היו דומים. כשאר מוסדות החינוך במדינה הממלוכית התחוללו במוסדות בירושלים תהליכים ושינויים, הן בארכיטקטורה והן בתפקידים שהוגדרו למענם. לכן היו מוסדות אלה, בתקופה הממלוכית האחרונה, מוסדות מקיפים בעלי גוון רב של תפקידים חינוכיים, דתיים, סופיים, חברתיים ותפקידי צדקה, כדוגמת המדרסות אל-תַּנְכִּזִּיה, אל-אַשְׁרַפִּיה ומדרסות אחרות.

ניתן להסיק גם, שירושלים משכה תשומת לבם של שליטים זרים, ובעיקר עוסמאנים ותורכים למיניהם באנטוליה, אשר השתלבו גם הם במסע ההקדשים ובבניית מוסדות חינוך בירושלים הממלוכית במשך המאה ה-15. אך נשאלת השאלה: האם דאגו העוסמאנים, אשר שלטו בירושלים מאז שנת 1516 לפיתוח החינוך ומוסדותיו בעיר, כמידת פועלם של הממלוכים? על כך יהיה צורך להשיב במסגרתו של מחקר אחר.

ביבליוגרפיה

ארכיונים:

מסמכי אל-חֶרַם אל-שַׁרִיף, ארכיון אל-חֶרַם אל-שַׁרִיף בירושלים.

מקורות:

אַבְּשַׁרְלִי, מוחמד ואל-תַּמִּימִי, מוחמד, 1982. אֶוֶקָאף וְאַמְלָאכ אל-מַסְלִמִין פי פִּלַסְטִין,

אֶסְתַּנְבֹּל: מֶכְרֹן אל-אַבְתָּא' לְלִתְאָרִיח'.

אַחְמַד, עֲלִי, 1989. אֶל-אַנְדַּלְסִיוֹן וְאַל-מֶרְאָרְבָּה פי בִּלָּאד אל-שַׁאם, דִּמְשֶׁק: דָּאָר טִלָּאס.

- אל נג'די, מוחמד בן עבדאללה אבן חמיד אל-חנבלי, 1989. אל-סחב אל-נאבלה ע'לא
 ז'ראח אל-חנאבלה, מכה: מכתבת אל-אמאם אחמד.
 אל-ג'עמי, עבד אל-קאדר בן מוחמד, 1981-1988. אל-דארס פי תאריח' אל-מדארס,
 (2 כרכים), ביירות: דאר אל-כתאב אל-ג'דיד.
 אבן סבאט חמנה בן אחמד בן עמר, 1993. תאריח' אבן סבאט (סדק אל-אח'באר),
 (2 כרכים), טראבלס: ג'רוס ברס.
 סיון, עמנואל, תשנ"א. "קדושת ירושלים באסלאם בתקופת מסעי הצלב", בתוך: י. פראוור
 ות. שמאי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית, (1099-1250),
 (4 כרכים), ירושלים: יד יצחק בן צבי, 287-303.
 אבן ספרא, מוחמד, 1963. אל-דורה אל-מדינא פי אל-דולה אל-זאהריה, לוס אנג'לס:
 אוניברסיטת קליפורניה.
 אל-עארף, עארף, 1986. אל-מפסל פי תאריח' אל-קדס, אל-קדס: מכתבת אל-אנדלס.
 עבד אל-מהדי, עבד אל-ג'ליל חסן, 1980. אל-חרכה אל-פכריה פי זל אל-מסג'ד אל-אקסא
 פי אל-עסרין אלי-איובי ואל-ממלוכי, עמאן: מכתבת אל-אקסא.
 עבד אל-מהדי, עבד אל-ג'ליל חסן, 1981. אל-מדארס פי בית אל-מקדס, (2 כרכים),
 עמאן: מכתבת אל-אקסא.
 עבד אל-מהדי, עבד אל-ג'ליל חסן, 1989. "אל-מאססאת אל-תעלימיה ואל-תקאפיה פי
 בלאד אל-שאם פי אל-עסרין אלי-איובי ואל-ממלוכי", בתוך אל-תרביה אל-ערביה
 אל-אסלאמיה: אל-מאססאת ואל-ממארסאת, (4 כרכים), עמאן: מאססת אל-בית,
 597-612.
 אבן אל-עדים, כמאל אל-דין עמר בן מוחמד, 1988. בר'ית אל-טלב פי תאריח' חלב,
 (11 כרכים), דמשק: דאר אל-ב'עת'.
 עטאללה, מחמוד עלי, 1986. נ'אבת נ'זה פי אל-עסר אל-ממלוכי, ביירות: דאר אל-אפאק
 אל-ג'דיד.
 עיסא, מוחמד עבד אל-חמיד, 1982. תאריח' אל-תעלים פי אל-אנדלס, אל-קאהרה: דאר
 אל-פכר אל-ערבי.
 אל-עלימי, מג'יר אל-דין אבו אל-זמן עבד אל-רחמן אל-חנבלי אל-מקדסי, 1973. אל-אנס
 אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, (2 כרכים), ביירות: דאר אל-ג'יל.
 עלי, עלי אל סיד, 1986. אל-קדס פי אל עסר אל-ממלוכי, אל קאהרה: דאר אל-פכר.
 אל עסלי, כאמל ג'מיל, 1981. מעאהד אל עלם פי בית אל-מקדס, עמאן: ג'מעית עמאל
 אל-מטאבע אל-תעאונ'יה.
 אל עסלי, כאמל ג'מיל, 1983-1989. נ'ת'אק מקדסיה תאריח'יה, (3 כרכים), עמאן:
 מטבעת אל-תנפיק.
 אבו אל-פרא, אל-מוא'ד עמאד אל-דין אסמאעיל, 1907. אל-מח'ת'ר פי אח'באר
 אל-בשר, (4 כרכים), אל-קאהרה: אל-חסיני'ה אל-מקרי'ה.

תמורות בהקמת מוסדות חינוך אסלאמיים בירושלים

- אבן אל-פראת, נאסר אל-דין מוחמד בן עבד אל-רחים, 1936; 1967. תאריך' אבן אל-פראת, (כרכים 4-5), אל-בִּקְרָה: כְּלִית אל-אֶדָב; (כרכים 7,8,9), ביירות: ג'אמַעַת בירות אל-אֶמְרִיקִיָה.
- פרנקל, יהושע, 1992א. "שטר הקדש איובי בירושלים, וקף אל-ח'אנקה אל-צלחיה", קתדרה 65: 21-36.
- פרנקל, יהושע, 1992ב. "כינון הקדש (וקף) אל-מדרסה אל-צלחיה בירושלים בידי צלאח אל-דין האיובי", בתוך: יוסף דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 64-85.
- פרנקל, יהושע, 1994. "מוסדות חינוך מוסלמיים בירושלים בתקופה הממלוכית (1250-1516)", בתוך: רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה, ירושלים: מרכז ולמן שור, 113-146.
- פרייס, ראובן עמית, 1992. "על שתי פשיטות מוגוליות לארץ ישראל", בתוך: יוסף דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 43-63.
- אבן קאדי שֶהְבֶה, תאריך' אבן קאדי שֶהְבֶה, (3 כרכים), דמשק: אל-מַעְהד אל-פֶרְנַסִי.
- ראוּף, עמאד עבד אל-סלאם, 1966. מְדָארס בְּרִ'דָד פי אל-עֶסְר אל-עבאסי, בְּרִ'דָד: דָאר אל-בִּקְרִי.
- אבן ראפע אל-סלאמי, תְקִי אל-דין מוחמד, 1982. אֶל-וִפִיאַת, (2 כרכים), ביירות: מַאֲסַסַת אל-דֶסְאָלָה.
- רִ'נָאֶמָה, יוסף דְרִוִיש, 1982. תאריך' גִנְאֶבַת בִּית אל-מַקְדַס פי אל-עֶסְר אל-ממלוכי, עמאן: דָאר אל-תִיאָה.
- אבו שאמה, שהאב אל-דין עבד אל-רחמן אל-מַקְדַסִי, 1991. עִיוֵן אל-רִוִתִין פי אַח'בָאר אל-דִוָלִתִין: אל-נוריה נאל-סלאחיה, (2 כרכים), דמשק: אַח'נָאא אל-תֶרָא'ת אל-עֶרְבִי.
- אבן שָדָד, עז אל-דין מוחמד בן עלי, 1991. אֶל-אֶעְלָאק אל-ח'טִירָה פי ד'כֶר אַמְרָא' אל-שָאם נאל-ג'זִירָה, (2 כרכים), דמשק: וְנָאֶרַת אל-תִקָאָה.
- שושן, בועז, 1992. "עולמא ירושלמיים ופועלם באמפריה הממלוכית", בתוך: יוסף דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 86-97.
- אבן אל-שַחְנָה, אָבו אל-פֶלַל מוחמד, 1984. אל-דֶר אל-מִנְתַח'ב פי תאריך' מַמְלַכַת חלב, דמשק: דָאר אל-כְתָאב אל-עֶרְבִי.
- אבן תֶרֶדִיבְרִדִי, ג'מאל אל-דין יוסף, 1963. אל-גִנ'וֹס אל-זָאֶהֶרָה פי מְלוֹכ מֶסֶר נאל-קָאֶהֶרָה, (15 כרכים), דָאר אל-קָאֶהֶרָה: דָאר אל-כְתָב אל-מֶסְרִיָה.
- Abouseif, D. Behrens, 1985. "Change in Function and Form of Mamluk Religious Institutions", *Annales Islamologiques* 21: 73-93.
- Ayalon, David, 1967. *The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities.

- Berkey, J., 1992. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton: Princeton Univ. Press.
- Brandenburg, D., 1978. *Die Madrasa*, Austria: Verlag fur Sammler.
- Bulliet, R. W., 1970. "A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13: 195-211.
- Burgoyne, M. H., 1987. *Mamluk Jerusalem, an Architectural Study*, London: Scorpion Pub.
- Chamberlain, M., 1994. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Drory, J., 1981. "Jerusalem during the Mamluk Period (1250-1517)", *Jerusalem Cathedra* 1: 190-213.
- Fernandes, Leonor, 1983. "Some Aspects of the Zawiya in Egypt at the Eve of the Ottoman Conquest", *Annales Islamologiques* 19: 9-17.
- Fernandes, Leonor, 1987. "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques* 23: 87-98.
- Fernandes, Leonor, 1988. *The Evolution of A Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah*, Berlin: K. Shwartz.
- Lapidus, Ira, 1967. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Harvard University Press.
- Leiser, G., 1984. "The Endowment of the al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27: 33-55.
- Leiser, G., 1986. "Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society", *The Muslim World* 76: 16-23.
- Little, D. P., 1980. "The Significance of the Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History", *Der Islam* 57: 189-219.
- Little, D. P., 1984. *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram Ashsharif in Jerusalem*, Beirut: Franz Steiner Verlag.
- Lutfi, Huda, 1985. *Al-Quds al-Mamlukiyya*, Berlin: Klaus Schwartz Verlag.
- Makdisi, George, 1961. "Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Baghdad", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24: 1-56.
- Makdisi, George, 1981. *The Rise of Colleges*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Makdisi, George, 1990. *History and Politics in Eleventh Century Baghdad*, Aldershot, Hampshire: Variorum.
- Peri, O., 1983. "The Waqf as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power", *Asian and African Studies* 17: 47-62.
- Petry, C. F., 1981. *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton.
- Salibi, K. S., 1958. "The Banu Jama'a : A Dynasty of Shafi'ite Jurists in the Mamluk Period", *Studia Islamica* 9: 98-99.
- Schaefer, K. R., 1985. *Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk Eras*, Ann Arbor: University Microfilms International.
- Shalaby, A., 1954. *History of Muslim Education*, Beirut: Dar al-Kashaf.
- Sourdel, D., 1976. "Reflexion sur la Diffusion de la Madrasa en Orient du xi au xiii Siecle", *Revue des Etudes Islamiques* 44 :165-184.
- Sourdel, J., 1976. "Locaux D'Enseignements et Madrasas dans L'Islam Medieval", *Revue des Etudes Islamiques* 44 :185-197.
- Tibawi, A. L., 1962. "Origin and Character of al-Madrasa", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25: 225-238.